

Vojin Hadžistević

PREDUSTANIČKI DANI - DOGAĐAJI, MIŠLJENJA, OSJEĆANJA <sup>1</sup>

Kad sam u ponedjeljak, 31. marta 1941, uspio da se nekako kroz prozor ubacim u već prepun voz, pomislio sam da je posljednji iz Beograda. Rat s Njemačkom, činilo mi se, samo što nije počeo. A u takvoj situaciji morao bih svakako biti kod svojih, u Banjoj Luci. Na put sam se odlučio iznenada. Nisam stigao ni da se bilo s kim posavjetujem. Ali sam vjerovao da će tako, svojim kućama, požuriti i drugi studenti, komunisti, koji su iz raznih krajeva naše zemlje došli da studiraju u Beogradu.

Povratak nisam vezivao za direktno učešće u tom neposredno očekivanom ratu. Za direktivu o javljanju u dobrovoljce saznaću tek docnije. Rat između engleske i njemačke koalicije smatrao sam, jednako kao i na početku, imperijalističkim. Ulazak u takav rat na strani Engleske - na šta je po mom mišljenju objektivno išla sporost i ustručavanje naše vlade da se prisnije poveže sa SSSR-om - izgledao mi je kao "vađenje kestena iz vatro" za tuđi račun. A utoliko više što sam čvrsto vjerovao - niko tada nije znao da je Hitler već donio odluku o napadu i na SSSR - da se rat s Njemačkom mogao izbjeći. Smetrao sam da nas Hitler ne bi smio napasti da je naša vlada htjela - u duhu parole 27. marta "Savez s Rusijom" - da sa SSSR-om sklopi i vojni pakt a ne samo ugovor o prijateljstvu, uvjeren da bi to i SSSR isto tako spremno i rado prihvatio.

Posmatrajući u tome svjetlu sukob kraljevine Jugoslavije s Njemačkom - i odvajajući ga pogrešno od naše borbe protiv fašizma - mlad, neiskusn, nisam bio mnogo zabrinut za njegov ishod. Mislio sam, da nam ni pod nekom privremenom vlašću Nijemaca ne može biti mnogo gore nego što je bilo pod monarhofsfašističkom diktaturom domaće buržoazije, te da njen ratni poraz, slično onom u Rusiji 1917, može samo ubrzati nastupanje naše, radničke revolucije. Kod svojih kuća treba da budemo - zato sam žurio da se u Banja Luku prebacim dok je to bilo još moguće - zbog toga drugog, našednog, našeg rata. Zbog revolucije koja može izbiti, kako sam vjerovao, svakoga časa poslije propasti kraljevine.

Cijelu prethodnu nedjelju, od pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, bilo je još sve neizvjesno, situacija se mjenjala iz časa u čas. Kad smo <sup>26.</sup> marta, po direktivi Partije, pripremali ~~se~~ po fakultetima da uveče demonstriramo protiv pakta, nismo mogli znati šta će iz svega toga proizaći. Na posljednjim demonstracijama u Beogradu, decembra 1939, žandarmerija je pucala, bilo je dosta žrtava, pa smo morali biti pripravnici na to da će na ovim pucati još i više.<sup>2</sup> Srce mi je snažno lupalo kada sam se u određeni čas našao u jednoj od brojnih grupa koje su iz pobočnih ulica počele naglo da se ulijevaju u Ulicu Kralja Milana (danas Maršala Tita). Žandarmi, međutim, nisu smjeli da upotrebe oružje, samo su nekoliko desetina demonstranata potrpali u "marice" i odvezli u zatvor. Bili smo više nego zadovoljni što smo zadatak dobro obavili, ali još nismo mogli biti dovoljno svjesni njegovog pravog značaja. Taj naš uspjeh, kako nam je 28. marta izjavio oficir koji je <sup>(još agramski)</sup> dolazio da prati naše akcije na Tehničkom fakultetu, podstakao je grupu (danas se zna: preengleski orijentisanih) oficira da još iste noći - ne čekajući da <sup>se</sup> dovrše sve ranije planirane pripreme, žureći da ne propuste povoljan trenutak stvoren našim demonstracijama - izvrši inače već od ranije pripremani puč. Tako je Partija demonstracijama od 26. marta prokrčila sebi put da 27. marta još snažnije zakorači na otvorenu političku scenu kako bi još odlučnije uticala na dalji tok događaja.

Beogradski 27. mart je bio veličanstven. Po oduševljenju naroda, pomislio sam tada, neće moći da ga nadmaši ni sam dan konačne pobjede. Jer taj će doći korak po korak, dočekaćemo ga sa srcem već zasićenim radošću prethodnih pobjeda, a ovaj je došao tako iznenađa, poslije toliko godina trpljenja, na srca koja toliko vremena nisu okusila slast radosti, pa je oduševljenje naroda zašikalo u nebesa poput vulkanske erupcije. Sve što je moglo, izašlo je na ulice i klicalo. Ostali su ispunili prozore i balkone, iskićene čilimima, zastavama, svijećem, da bi se uz pljeskanje i poklike pozdrava priključili radosti onih dole. Sa ramena svojih drugova, sa bandera, ograda, balkona, krovova, automobila, fabričkih kapija,

spomenika i čega sve još ne, plamenim riječima obraćali su se manifestantima govornici u ime Partije, njenog Mjednog, Pokrajinskog, Centralnog komiteta. Izgovarane i naglašavane toga dana na jedan osobit način već i same riječi "GOVORIM U IME CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE" - što se samo dan ranije nije moglo ni zamisliti - dovodile su nas do ushićenja. Najčešća i sa najviše žara izvikivana parola "Savez sa Rusijom" (ili "Savez sa Rusijom - jedini spas!") odražavala je uvjerenje da nam Nijemci, dodje li do tog saveza, neće smajti ništa, kao i da je pretpostavka takvog saveza sloboda djelatnosti Komunističke partije. Nikada, ni prije ni docnije, nisam bio tako sretan kao toga dana kada je Partija izašla iz svoje dugogodišnje ilegalnosti, kada smo postigli jednu od naših najljepših pobjeda i osjetili svoju pravu snagu, kada nas je opijala osjećanjem neizmjerne sreće već i sama činjenica da smo mogli da se slobodno ispoljavamo kao komunisti. I tu slobodu toga dana koristili smo toliko da sutra dan - kada smo se nas nekoliko našli na poljani iza Tehničkog fakulteta, da porazgovaramo o proteklom danu - namjesto riječi iz naših grla moglo se čuti samo neko šištanje. ~~unazad~~

Mo sve to ~~stvaranje, radovanje i radnja~~ nije potrajalo dugo. Kada sam 31. marta poslije podne vidio kako se njemačka ambasada pakuje, odjedanput sam se otkrijezbio i začudio, kako sam prije mogao i pomisliti, da nas rat sa Njemačkom može obići. Kao da je moglo biti da otkažemo pakt a da nas Hitler ostavi na miru, i kao da je naša građanska vlada mogla - poslije toliko godina antisovjetske propagande - da se preko noći zaista iskreno i tjesno poveže sa SSSR-om. Shvatajući sve to ~~u samo trenu~~ kada sam ugledao kako se Švebe pakuju, požurio sam iz istih stopa u stan, da se i sam spakujem i uhvatim prvi voz za Banja Luku.

Već prvog dana po povratku pozvan sam na jedan širi skojevski sastanak. Održali smo ga na Hisetima na nekoj njivi, čini mi se negdje prema ciglani, a vodio ga je, ako se ne varam, Ibro Sarač. Očekivao sam riječ o našim zadacima u predstojećem ratu, a prije

svega o zadatku prikupljanja oružja potrebnog za docnije "podizanje revolucije". Ali namjesto toga, raspravljalo se o demonstracijama od 27. marta, ~~koje su prolekle pod protokola uticajem grackih studenata~~. I zadatku da u Medjelju, 6. aprila, organizujemo nove, u kojima ce dominirati naše parole. Forma okupljanja ~~je~~ trebalo da bude utakmica izmedju ~~raznih~~ <sup>kao u Ljubljani</sup> reprezentacije djaka i studenata. ~~Ali, na sjetam se tačno, nekih drugih protivnika.~~

Sa iskustvom tek navršenih 19 godina, naviknut na vodjstvo starijih drugova, možda malo pokoleban stavom ostalih, nisam imao dovoljno smjelosti da energičnije zastupam mišljenje da se na dnevni red postave pitanja koja su proizilazila iz činjenice da smo se nalazili na pragu rata. Samo sam, iznenađen takvim zadatkom, postavio pitanje: "Kako, drugovi, demonstracije, kada rat samo što nije započeo?!" - Međutim, kako osim svog ličnog utiska, dobijenog u Beogradu, nisam znao iznijeti i nešto ubjedljivije u prilog svoga stava, i kako nam je inače svima bilo teško zamisliti da na jednom takvom sastanku njenjamo nešto za šta smo znali da je direktiva rukovodstva u gradu, mojoj primjedbi i nije mogla da bude posvećena neka veća pažnja.

Da se tom prilikom radilo o skojevskom sastanku shvatio sam tek kasnije. Mada to danas može izgledati čudno, a utoliko više što sam 1938/39. i 1939/40. školske godine vodio ilegalnu skojevu sku biblioteku, ~~koja je 1931. ili nešto kasnije ustanovio i do 1934. vodio Nikica Pavlić, zatim Ivica Mažar, a do 1938. možda i još neko treće~~ meni se sada čini da u to vrijeme nisam znao ništa o Skoju kao nekoj posebnoj, od Partije različitoj organizaciji. <sup>3</sup> Štaviše, čini mi se da dotada nisam bio čuo ni za samu riječ Skoj. Ma sam bio čvrsto uvjeren da sam član Partije i da osim nje i nema neke druge organizacije komunista. Tek sam kasnije saznao da su brojni sastanci, na kojima sam dotada prisustvovao, bili skojevski, a da su Nikica Pavlić, Ivica Mažar, Rade Ličina, Rudi Kolak i drugi stariji drugovi dolazili na njih kao partijei zaduženi za rad Skoja ili pak kao članovi Mjesnog komiteta. <sup>4</sup>

*(da sam već bio član Partije)*  
~~Tada~~ Moja zablude, ~~kao i mnogih drugih~~, može se objasniti tadašnjom veoma strogom konspiracijom u partijskom i skojevskom radu. U prvom iligelnom materijalu, koji sam u ljeto 1938. dobio od Zdravke Pavlovića u Gračanici (gdje sam rođen i gdje sam proveo svoje školske raspuste), bila je riječ o pravilima konspirativnog djelovanja komunista i komunističkom držanju pred klasnim neprijateljem, odnosno policijom. Iz toga materijala i ~~usmenog~~ <sup>usmenog</sup> propratnog objašnjenja Pavlovića - sa kojim sam, kako mi se poslije činilo, bio "primljen" u "organizaciju" a da to iz konspirativnih razloga tom prilikom nije i izričito rečeno - tada sam naučio, i toga se poslije uvijek čvrsto držao, da o samoj organizaciji, aktivnosti drugih i sl., nikada ništa ne pitam, a da će mi se, s druge strane, reći sve što ~~mi~~ je potrebno da znam. Stoga se moglo desiti da sam dugo vremena - pa čak i pošto sam iz Istorije SKP (kao) vidio kako je bila svojevremeno organizovana boljševička partija, i neko vrijeme poslije odlaska u partizane - imao vrlo maglovite predstave o organizacionoj strukturi naše Partije.

Tako sam tada mislio da Partija, kako bi za policiju bila što neuhvatljivija, osim komiteta nema i neke strogo formalne organizacione jedinice, ~~pa~~ <sup>ali</sup> da se između nas samih, uprkos tome što se zbog konspiracije nije nigdje vodio neki spisak, u svakom trenutku znalo ko je član Partije. Po mom tadašnjem mišljenju to su bili svi drugovi koji za stvar komunizma nisu bili samo na riječima, kao "salonski" komunisti, već i na djelu, što je značilo da su bili svakodnevno aktivni, uvijek spremni da za stvar radničke klase daju sve od sebe, dovoljno čvrsti da pred policijom neće odati svoje drugove - pa bismo svakog takvog iz naše sredine, uvjerivši se prethodno po njegovom radu da je takav, bez ikakvih formalnosti jednostavno prihvatili u svoje uže društvo. Više takvih drugova, koji su pohađjali iste škole, bavili se istim poslom, stanovali u istom kraju grada i sl., činili su po mojim tadašnjim predstavama o Partiji jednu neformalnu grupu, okruženu sa više ili manje simpatizera, koja se raznim povodima i pod raznim vidovima sastaje i dogo-

vara o svojoj aktivnosti, a u međuvremenu njeni pripadnici se između sebe stalno informišu, ili im pak oni povezani sa rukovodstvom prenose direktive, tako da je Partija mogla da u neku akciju svakog trenutka organizovano pokrene sve komuniste u gradu.

Na taj način, ~~na način bez jasno zacrtanih osnovnih organizacija i formalnog prijema u svoje redove, uz stroga pravila konspiracije,~~ Partija se, zamišljao sam tada, štitila od težih posljedica u slučaju rđavog držanja nekoga svoga člana pred policijom - takav nije mogao da oda organizaciju u onoj mjeri u kojoj ta nije bila do kraja formalizovana. Drugima je iz istog razloga bilo lakše odricati da pripadaju ilegalnoj komunističkoj organizaciji - svoje kontakte sa drugim mogli su da predstavljaju kao obično druženje, a sastanke kao okupljanje na bazi nekog zajedničkog interesovanja napolitičke prirode. ~~U takvom gledanju, naravno, bilo je dosta nedostataka, konfektarišne se avaka mladost, uključujući i anbidu da u policiji, koja je odlično poznavala organizaciju Partije, a rade sami glupaci, kojima nije teško preneti rog sa svijetom.~~ Tek kada sam, ~~našim~~ saznao da i naša Partija ima jasno omedjene ćelije i odgovarajući način prijema u svoje redove, shvatio sam da je moje ranije "viđenje" partijske organizacije predstavljalo samo manje-više tačnu sliku skojevskih aktiva, kakve se tada mogla u mojoj glavi stvoriti shodno mom praktičnom iskustvu, stečenom uz istinsko odsustvo svakog interesovanja da znam bilo šta više od onoga što mi je o svemu tome tada govoreno.<sup>5</sup>

Namjesto naših demonstracija Banja Luku su 6. aprila protresale njemačke avionske bombe. ~~Na~~ Počeo je rat, veliki preokret u našem životu čije prave razmjere, dubinu i posljedice ćemo osjetiti tek nešto kasnije. Sa majkom i mlađim bratom stanovao sam tada u jednoj tjeskobnoj mansardi na Hissetima, u srednjoj od tri usamljene kuće na Karadjordjevom drumu, oko 500 metara poslije Crne kuće. U onoj prema Gr Šeheru živio je Jovan Zubović, otac mojih drugova ~~in~~ Milića i Prede, a u onoj prema gradu Sergije Ciklovski, ruski emigrant i kapetan jugoslovenske vojske. Oko kuće su bila dvorišta,

lijevo i desno njive, pozadi bašte i Zubovićevo voćnjak, zatim opet njive, poneka kuća, te obronci brda i ciglana cđakle se, pored voćnjaka i kuće Cikalovskog, spuštao potok kojim se moglo neopaženo izvući iz grada.

Početak rata <sup>doživio sam</sup> ~~možda sam~~ i dalje smatrao tuđim ali za nas vrlo značajnim činjenici da je obavješćavao približavanje našeg ~~prvog~~ ~~metanastalog rata~~ i pružio mogućnost da se za njega ~~naoružavamo~~ ~~doživio sam~~ obavješćujući da se tako i drugi ~~okupljaju~~ kao signal za našu "opštu" mobilizaciju i nastupanje razdoblja koje predpostavlja našu punu borbenu ~~gotovost~~, duhovnu i fizičku spremnost da u svakom trenutku možemo poći na izvršenje i najtežeg zadatka koji bi se u novim uslovima mogao pred nas postaviti. Kako nas je <sup>rat</sup> ~~ona~~ u nečem i pretekao - na posljednjem sastanku, pripremajući se za nešto sasvim drugo, nismo predvidili ništa konkretno za ono što se upravo dogodilo - to sam svakog trenutka od njegovog izbijanja očekivao neko obavješćenje ili poziv na sastanak, da se dogovorimo ili na neki drugi način upoznamo šta su nam prvi konkretni zadaci u novonastaloj situaciji. ~~Pogotovo~~ što smo se i ranije brzo okupljali i obavješćavali makar da se radilo o daleko manje važnim događajima. U takvom isčekivanju ~~vrbio~~ sam se oko kuće, u bašti kopao i pokrivao rov u koji sam se sklanjao od njemačkih aviona, slušao vijesti, razgovarao sa Milićem i Predom šta bi trebalo da radimo - ranije brojne veze su se za momenat svele samo na one sa drugovima iz najbliže okoline.

Premda se radilo tek o nekoliko prvih dana rata, takav život, ispunjen pasivnim isčekivanjem, padao mi je teško, a utoliko više što mu je prethodio period ispunjen učesćem u veoma intenzivnom <sup>u Narodnim studentima (odnorno školu)</sup> organizovanom radu. Na Tehničkom fakultetu, u našim opštim i stručnim studentskim udruženjima, na raznim sastancima, akcijama i prosto razgovorima sa brojnim drugovima, proveodio sam svakodnevno po nekoliko sati, a takodje izvan fakulteta, učestvujući u rasturanju letaka Partije, nošenju hrane uhapšenim drugovima, improvizovanju protestnih mitinga radnika, demonstracijama. Prethodne dvije godine

u Banjoj Luci imao sam također jedno stalno zaduženje (~~ko bi kada doći do čitanja svu ili onu knjigu iz naše okrajanske biblioteke~~) po kome sam skoro svakoga dana imao ponešto da uradim. A onda, poslije svega toga, najednput - "besposlen". I mada to nije bila moja a možda niti nečija tuđa krivica, ipak sam zbog te svoje neočekivane "nezaposlenosti" - momentane (možda i nekim meni nepoznatim objektivnim okolnostima prouzrokovane) odvojenosti od učešća u organizovanom radu - svih tih dana osjećao u sebi nešto kao grizu savjesti.

Kad bih tih dana, pa i nešto kasnije, prilikom rijetkih izlaza u grad, slučajno sreo nekog druga, pitao bih ga šta ima novo, zna li za kakve direktive, šta sam radi. ~~Ali~~ Valjda je slučaj htio da sam se sretao sa takvim koji nisu znali ništa više ~~od~~ i koji su te dane provodili slično meni, ~~ne da ne svi i sa istom nesrepljenjem~~. Kada sam jednoga upitao misli li na to kako će doći do nekog oružja - začudio se takvom pitanju i pogledao me tako da sam se uplašio, pomislivši da sam <sup>mada</sup> pogrešno obratio nekome koji se u međuvremeno, dok nisam bio u Banjoj Luci, udaljio od nas, ili pak koga sam pogrešno smatrao našim a koji je u stvari samo salonski komunista.

Trebalo je, valjda, da tako prođe tih nekoliko prvih dana rata pa da se snađem u novim uslovima i shvatim da ne smijem više gubiti vrijeme, čekati sastanak i direktive, već da moram odmah početi da radim ono što sam nalazim da je u datom momentu najvažnije. A da je to sakupljanje oružja bio sam siguran još od početka.

Kada se našulo da oko Banja Luke već promiču vojnici koji napuštaju front, požurio sam sa Milićem na Brda poviše ciglane na Hisetima. U susretu sa usamljenim vojnicima započinjali bismo razgovor odakle dolaze, kakvo je stanje na frontu, dokle je stigao neprijatelj. Uvjeravajući ih da Nijemci neće dugo uživati u svojoj pobjedi, na kraju smo tražili da nam daju svoju pušku. Objašnjavali smo im da je želimo upotrebiti protiv Nijemaca, docnije, kada se za to ukaže povoljna prilika.



Za nekoliko dana isparao <sup>trajem</sup> sam lice na mojim novim cipela-  
ma, kuda smo sve išli za vojnicima, ali nijedne puške nismo dobi-  
li. Nisu pomagale nikakve riječi. Vojnici su nas gledali sa nepo-  
vjeranjem, ~~nisu mogli biti sigurni u to da smo naslovili ako~~  
~~nam koju pušku mogli bi se naći u našim rukama~~. Ukoliko smo uspje-  
vali da neke i raskravimo, takvi su nam svoje odbijanje objašnja-  
vali strahom od odgovornosti ako ih negdje bez oružja presretnu o-  
ficiri. Drugi su nam govorili, ne želeći da priznaju da su napus-  
tili front, kako Banja Luku obilaze samo da bi se negdje iza grada  
opet iskupili i dočekali neprijatelja. U svakom slučaju, sa puška-  
ma su se svi mogli osjećati sigurnije, tako im je bilo lakše pre-  
biti se do <sup>svoga kraja</sup> svojih kuća. A moralo je biti i takvih koji su namjera-  
vali da pušku sačuvaju za sebe i sakriju negdje kod svojih kuća.  
Bilo ovako ili onako, na kraju smo shvatili da <sup>na taj način</sup> ~~ne možemo~~ od nepoz-  
natih vojnika ne možemo ~~na naš način~~ dobiti ništa, pa smo razoča-  
rani i žalosni napustili dalje pokušaje.

13. aprila vlast su preuzele ustaše, a <sup>dan-dva</sup> ~~dvije dana~~ kasnije u Ba-  
nja Luku su ušli Nijemci. Radoznao da vidim kako izbliza izgledaju  
ti naši budući protivnici, brzo sam <sup>se</sup> zajedno sa Milićem i Predom  
našao u gradu. Od hotela "Bosne" niz aleju, uz trotar, <sup>(zaustavljeni)</sup> ~~vidjela~~ ko-  
lona vojnih vozila. Vojnici šetkaju okolo, na puške - uglavljene iz-  
među pridržaća na stranama vozila - kao da su sasvim zaboravili.  
Spolja svi jednaki - po uniformi, ~~nizak~~ rumenilu lica, žućkas-  
toj kosi, po govoru i izvicima, po razmetljivosti kakvu može da  
dozvoli sebi nad pobjedjenim samo neuporedivo superiorniji protiv-  
nik - i sami su posmatrali svoje posmatrače, osvrtaali se za djevoj-  
kama i dobacivali im koješta, žvakali čokoladu i druge slatkiše,  
smijali se, živahni, veseli, mladi.

Iz teorijske razlike između onih koji vladaju i naroda, ~~na~~  
~~koju sam se oslanjao iako nisam poznavao stvarni odnos Nijemaca~~  
 ~~prema Hitleru~~ sledilo je, pa sam tako mislio i prilikom prvog su-  
sreta s njima, da među njemačkim vojnicima, ne računajući ofici-  
re, mora biti dosta ako ne i većina onih iz naroda, koji nisu fa-

šisti, naši pravi neprijatelji. Osim toga, uprkos svim došadašnjim progonima, među njima bi moralo biti i komunista, naših njemačkih drugova. Spoljnji utisak, da između njih nema nikakve razlike, mora da je varljiv, zaključivao sam tada, jer ~~oni~~<sup>anti</sup> nefašisti, a pogotovo komunisti, moraju to kriti - kako bi inače, da su svi fašisti, došlo do revolucije u samoj Njemačkoj? Neki potez ili akcija Crvene armije može da bude samo povod, ili pak da potpomogne i ubrza tu revoluciju, ali ona će, tvrdo smo tada vjerovali, biti djelo njemačkih radnika, komunista, baš kao što će i naša biti naše djelo.

U jednom trenutku, usred takvog razmišljanja, pažnju su mi ponovo privukle one puške u vozilima. Osjećajući se nadmoćnim u odnosu na ~~naše~~ neprijatelje<sup>a</sup> utoliko što ~~se~~ onk za nas, uprkos izvjesnoj "pomješanosti" sa nefašistima, ipak vidljiv<sup>a</sup>, uniformisan<sup>a</sup>, a mi za njim<sup>ega</sup>, utopljeni u masi, sasvim nevidljivi - ~~gledajući u te puške~~ o kojim kao da niko nije vodio računa<sup>a</sup> mlad, neiskusn, ne znajući ništa o vojnoj službi ~~pošto nismo služili vojsku~~ - pomislio sam: ~~u ovom trenutku~~ eto, tako "nevidljivi" kao sada, mi ćemo se jednog dana, u cijeloj zemlji, kad za to krene čas, prikupiti u velikom broju, organizovano, svuda tamo gdje se ~~u svakoj kasarni ili na uti-~~ <sup>ovdje</sup> nalaze neprijateljske ~~vojske~~, pa ćemo ~~ih~~ <sup>ga</sup> neprijatelja i tako započeti našu revoluciju. Toga časa pokazaoće se i koji od njemačkih vojnika nisu ~~naši~~ <sup>fašisti</sup> neprijatelji - takvi nam se neće opirati a ukoliko su i komunisti prećiće istoga časa na našu stranu.

➤ Kada sam poslije razgovarao o tome sa Milićem i Predom, vidio sam da se ni njihova predstava revolucije ne razlikuje mnogo od moje. Revolucija je i za njih bila ovako ili onako, više ili manje iznenadno razoružavanje neprijatelja, moguće zbog postojanja Sovjetskog Saveza i Crvene armije, pogotovo uz njihovu podršku. Pošto do toga momenta, u skladu sa takvim shvatanjem revolucije, nećemo dirati u Nijemce, neće ni oni nas. Ali ne toliko stoga, kako sam tada naivno mislio, što ih dotada nećemo dirati - i što će im, bez stare vlasti koja nas je pozbevala, trebati dosta vremena da nas upoznaju

- koliko stoga što imaju pakt o nenapadanju sa Sovjetskim Savezom. Jer, tako smo tada računali, nada taj pakt nije iskren i vječit, sve dok ratuju sa Englezima i dok taj pakt važi, Nijemci neće ići na otvoreno zaoštrevanje odnosa sa komunistima ni u našoj zemlji. ~~Niko od nas nije mogao tada ni zamisliti da bi Nijemci mogli udariti na nas - naravno, ne zbog toga što te Hitler ne bi želio već što zbog snage crvene armije na to ne smije ni da pomisli.~~

Eto, te i slične misli izazvao je u meni - tada neiskusnom i naivnom akojevcu, koji je pročitavši Istoriju SKP(b) mislio da se domogao riznice najvišeg znanja ovoga svijeta - taj prvi susret sa njemačkim vojnicima, koji su se 15. aprila četrdeset prve automobila dovezli u Banja Luku bez i jednog ispaljenog metka, kao na neku svečanost, od nekih građana čak srdačno <sup>2/</sup>počremljeni.

Kad su ~~još~~ prve ~~dana rata~~ <sup>daleko u blizini</sup> avionske bombe ~~pošle~~ <sup>koja je istovremeno bila centar</sup> stana Jelene Fabić, dobre prijateljice moje majke, ona se tada sa mužem i kćerkom sklonila kod nas. Za sina joj Aleksandra, Šacu, nisam ni pitao. Bio je zagriženi ljotićevec, u gimnaziji smo se oštro suprotstavljali, pa sam mislio da stoga nije htjeo da podje s njima. Njen muž, inače šef vatrogasaca u Banjoj Luci, imao je dva izvrsna <sup>revolvera</sup> ~~revolvera~~, nešto od čega je bilo teško zamisliti išta bolje, ali nisam mogao smisliti nikakav način kako bih se mogao domoći bar jednog. Pokušao li krišom, znaće odmah ko je to učinio, zatražim li otvoreno, neće dati. Iako uistinu ne zna šta su komunisti, niti pak da bi i kod njih mogao biti šef vatrogasaca, za njega su oni veći bauk i od samih Nijemaca. ~~ona se sa njim samo uće gledaju te revolvera na dohvat ruke i ujedno tako daleko.~~

Jednog jutra, tek što je počelo da sviće - bilo je to na nekoliko dana prije dolaska ustaša i Nijemaca - neko je zakucao na vrata našeg stana. Kad sam ustao, kroz staklo i tanku zavjesu na vratima ugledao sam u vojničkoj uniformi Šacu Fabića. Izgledao je jadno, preplašen, kao da je ispred same smrti utekao. Kad sam mu otvorio žurno je zakoračio unutra, izvaljujući uzbuđenim glasom još sa vrata: "Kekva sila! Ni bog nas neće više osloboditi!"

U mnogo čemu na svoju ruku, Šaco je to bio i kao ljotičevac. Iako je Ljotić duvao u istu tikvu sa Hitlerom, Šaco se javio u dobrovoljce. Ali kad je kod E. Građiške ugledao, preko Save, jednu veću njemačku tenkovsku kolonu, nije se ni časa premišljao da ~~on~~ <sup>prazno</sup> napusti front. Našavši ~~poručen~~ <sup>prazno</sup> stan, pretpostavio je da su njegovi kod nas. Dok mi je to pričao i opisivao njemačku silu, kako bi opravdao svoje dezerterstvo, žurno se presvlačio i uniformu sa- vijao u jedan zavežljaj. Kad je odmah zatim htjeo da s tim ~~zavežljajem~~ i puškom ~~podje~~ nekuda iz kuće, na pitanje šta je ~~to~~ naumio, odgovorio je da hoće sve ~~to~~ da baci u Vrbas. Istoga časa, zgrabivši ~~si~~ <sup>moje</sup> pušku obema rukama, ~~kako se bi i pomislilo da se u nejoj kući to- mo suprotstaviti~~, obratio sam mu se ~~tvrdim~~ <sup>prekorjevajućim</sup> glasom: "Pušku ostavi ovdje, ja je uzimam, a ostalo nosi i baci!" - Vjero- vatno zaokupljen mišlju kako uopšte da sakrije da je bio ~~vojnik~~ <sup>dobrovoljac</sup>, nije se ni trenutak protivio. Bilo mu je čak lakše da tako, samo sa zavežljajem, bez puške, predje ulicu i s kakom stigne do Vrbasa a da niko ne primjeti o čemu se tu radi.

Pušku sam ~~odmah~~, čim je Šaco izašao, dobro natrckao vazeli- nom za zimske cipele - ničeg zgodnijeg nisam imao pri ruci - i umo- tao ~~je~~ u vreću. <sup>Zatim</sup> ~~Prvo~~ sam je iznio u baštu i ~~ukopao~~ <sup>ukopao</sup> u gline- ni zid skloništa, zatesavši ga ~~zanim~~ <sup>adorom</sup> ponovo od vrha do tla, da bi izgledao kao i ranije, ~~i kao ostali zidovi~~. Računao sam da one ko- ji bi eventualno ~~došli na tlo~~ <sup>imunitet</sup> u sklonište neće pasti na pa- met da dira zidove već će prekopavati samo njegovo tlo. Poslije to- ga otišao sam kod Milića, da bih se kući vratio tek kasno poslije podne. ~~U~~ <sup>U</sup> htjeo sam da Šaco stekne utisak kako sam pušku odnio neg- dje ~~vele~~ daleko. ~~Šaco~~

Od toga dana, kako sam se domogao puške, na ostale drugove ko- ji nisu bile takve sreće gledao sam malo sa "višine". Ali moja ra- dost nije bila dugog vjeka. Prvo je stari Fabić, kad je izašla na- redba da Srbi predaju oružje, prije nego što sam šta smislio, pre- dao ~~našim~~ <sup>po Italiju</sup> oba svoja ~~revolvera~~. A onda je, nekoliko dana kasnije, došao Šaco i zatražio da mu vratim pušku, ~~kako bi je~~



koje je dolazilo nije se mogao očekivati radovan sud - to sam u sebi već donio takvu presudu i postavio sebi zadatak da je, pošto bih mu je prethodno saopštio, izvršim prvom prilikom koja se za to ukaže. <sup>7</sup> ~~Čeću sam poslije toga sreću u jesen 1945, i sjetio se svoje "presude".~~ Ali, kako sam bio presretan zbog naše pobjede, a za njega nisam slušao da je poslije, tokom rata, činio neka veća nedjela, bio sam daleko od pomisli da ga progonim. Dosta je kašnjen, mislio sam tada, samim tim što se našao na strani koja je izgubila. Uz to mi se činilo da je bio od one vrste koja je naš neprijatelj postala iz svoje puke gluposti, kao i da ima još toliko karaktera da je, našavši se poslije, svega preda mnom, mogao da se zaštití ~~svog negdašnjeg postupka.~~

Kad je <sup>latiao</sup> ~~Saco~~ <sup>često</sup> pušku nisam znao šta me više žalosti, gubitak puške ili moja naivnost. <sup>2</sup> Kako sam mogao i pomisliti da me jedan ljotićevec ne bi mogao prijaviti ustašama samo zbog toga što su nam majke prijateljice, što su se njegovi tih dana sklonili pod naš krov i što smo obadvojica Srbi kojima ustaše, kao cjelini, nisu obećavali ništa dobro. A utoliko više što sam <sup>u</sup> ~~ranije~~ <sup>1. oktobra 1940.</sup> bio svjedok kad je <sup>(zajedno sa policijskim agentima)</sup> jedna grupa studenata ljotićevecu, prikupljena sa raznih fakulteta, upala sa revolverima na Tehnički fakultet i na nas pucala. I što sam tom prilikom vidio i jednog svog i šacinog školskog kolegu (jednog od "lidera" ljotićeve omladine u Banjoj Luci) kako se - kad su, ispucavši svu municiju, morali ~~bježe~~ <sup>ati</sup> - kaći na "šesticu" ~~u vojsci~~ kako bi što prije izmakao a eventualno i sakrio svoje učešće u tom napadu. (Pred kraj rata se našao u partizanima pa mu ime ne želim pominjati.) Kako sam još tada ~~na njemu~~ imao priliku da vidim kako su ljotićeveci, ničim izazvani, mogli i da pucaju na nas - ~~on~~ <sup>oni</sup> ~~policijski~~ <sup>izaboli</sup> su nožem ~~na~~ <sup>na</sup> Rudija Debijadžija, tada studenta tehnike, sada liječnika, pukovnika JNA - moralo mi je odmah biti jasno da se Saco i njemu slični neće libiti ni toga da nas prijavljuju ustašama kako bi se ovi namjesto njih s nama obračunavali.

Milić je, nešto kasnije, imao ~~više~~ više sreće. Znao je da neki njegovi dalji rođjaci, koji su se spremali da bježe za Srbiju, imaju nekakav <sup>revolver</sup> ~~revolver~~. Kad ga je od njih zatražio, ovi su mu ga dali. Ali bila je to slaba utjeha za izgubljen<sup>m</sup>u pušku. Radilo se o ~~revolveru~~ dosta zastarjel<sup>u</sup>og modela, koji se nije mogao ni poređiti sa onim Fabiće<sup>m</sup>vim - no bilo je bolje išta nego ništa. Zakopali smo ga u šup<sup>u</sup> u Milićevoj ~~kući~~ <sup>kući</sup>, da tamo čeka priliku kada će nam zatrebati. ~~Dacnije smo ga otkapali i preko vese (kako se zove)~~ predali organizaciji u gradu.

Osim već pomenutog sastanka, održanog po svoj prilici 2. ili 3. aprila, drugih se ne sjećam. Ne znam da li me to sjećanje vara ili su se počeli izbjegavati veći skupovi, pa nam je prenošeno kada je šta trebalo uraditi, a skupov<sup>a</sup> i dogovor<sup>a</sup> u troje-četvero nisam doživlj<sup>avao</sup> i pamti<sup>o</sup> kao ranije šire sastanke. Ako nisam imao neko posebno stalno zaduženje i nisam radio ništa ~~načeln~~ ~~načeln~~ <sup>načeln</sup> "krupno", što sam u svojoj raspaljenoj skojevskoj mašti možda očekivao, bavio sam se intenzivno, kao i drugi, onim što smo nazivali "politički rad", ~~što smo činili i ranije, smatrali jednim od~~ ~~nekih najvažnijih stalnih zadataka.~~ Ukoliko je glavna prilika za sakupljanje oružja (aprilski rat) prošla, pa se polje te aktivnosti suzilo, politički rad je sam po sebi došao u prvi plan. A ukoliko je taj rad bio usmeren na takve koji su bili u posjedu nekog oružja, ili prilici da do njega dođu, bio je on ujedno i prva pretpostavka da se to oružje ~~do~~ <sup>do</sup> doč<sup>u</sup>ni<sup>e</sup> od njih ~~u~~ <sup>u</sup> dobi<sup>e</sup>je, odnosno preko njih dobavi.

U to prvo vrijeme njemačke okupacije i ustaške vlasti <sup>(onj<sup>a</sup> su radili,</sup> ~~kao~~ <sup>kao</sup> ~~većina drugih skojevaca i simpatizera s kojim sam se tada susretao,~~ <sup>zato sam</sup> u svojoj okolini, na objašnjavanju novonastale situacije, na kompromitovanju već i od ranije (posebno aprilskim ratom) kompromitovane domaće buržoazije i na pridobijanju drugih za naše napredne i slobodarske ideje. U tom okviru naročito smo radili na popularizaciji Sovjetskog Saveza - predstavljajući ga kao najjaču vojnu silu u svetu i ujedno zemlju najveće moguće socijalne pravde -

<sup>ma</sup> i jačanju vjere u neminovnost krajnjeg poraza fašističke Njemačke i perspektivu našeg oslobođenja. Sav taj rad je bio usmjeren na pripremanje svih poštenih ljudi za trenutak kada ćemo povesti našu revolucionarnu i oslobodilačku akciju, kako bi se oni za taj trenutak što bolje pripremili i kako bi prema svojim mogućnostima u toj akciji što angažovanije učestvovali. Bilo nam je jasno - i utoliko smo se više žara nastupali u tom radu - da koliko više ljudi bude na našoj strani, toliko će ih manje biti na protivničkoj, toliko će revolucija biti lakša, brža, sa manje žrtava. Stoga smo taj rad, borbu za ljude, shvatili i doživljavali kao sam rat sa neprijateljem, što on uistinu i jeste bio. Svaki novi čovjek, koga bismo takvim radom pridobili za našu stvar, značio je za nas jednu dobijenu bitku prije nego što je sama revolucija i započela.

Naravno, tada, u aprilu, prije napada Njemačke na SSSR, teško da je iko od nas mogao imati pravu predstavu o tome kako će se konkretno ostvariti naše oslobođenje. Ali je i pored toga bilo nesumnjivo ~~da~~ - čvrsto smo to vjerovali i tu vjeru na druge prenosili - ~~da~~ da to oslobođenje možemo izvesti samo mi, komunisti, odnosno narod pod našim vođstvom, da ćemo u tome imati odgovarajuću podršku Sovjetskog Saveza i da će naš obračun sa fašističkom Njemačkom imati karakter socijalističke revolucije. Ako je rezultat prvog svjetskog rata bila oktobarska revolucija, rezultat drugog svjetskog rata, koga smo smatrali posljednjim ratom, biće neminovno, prema opštem mišljenju u našim redovima, socijalistička revolucija u Evropi, znači i u našoj zemlji, i oslobođenje kolonijalnih naroda u Aziji i Africi. A kada do svega toga dođe, tada ni Amerika neće imati kuda ~~otći~~, pa će ~~biti~~ i tamo doći, prije ili kasnije, do propasti kapitalizma.

U takvim okolnostima, kada revolucija ~~na nas~~ u pogledu vremena svog nastupanja nije više bila ~~potpuno sigurna~~ neizvjesna<sup>a</sup> kao ranije, već smo je počeli osjećati kao stvarnost koja samo što nije započela, osobitu važnost je, uz političku aktivnost, dobio rad na vlastitom ideološkom uzdizanju, kako bismo se za tu revoluciju te-



orijski što bolje pripremili i kako bismo za nju mogli što bolje druge pridobijati i pripremati.

U to vrijeme se smatralo da se sve najvažnije i najnužnije, što jedan revolucionar mora da zna, može naći u Istoriji SKP(b), a osobito u odeljku "O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu" iz njene IV glave. Istoriju sam čitao i ranije. Jedan primjerak, po svemu sudeći samo 5 prvih glava, dobio sam od Slobodana Stojnića još u jesen 1939, odmah poslije njenog umnožavanja u Banjoj Luci. Ali tek u Beogradu (u okviru Narodnih studenata, odnosno Skoja) proučavao sam je sistematski zajedno sa svojim drugim "cimerom", Dragom Bilbijom, studentom tehnike iz Bihaća. To je bila kompletna Istorija, a dobio sam je, ako se dobro sjećam, od Strahinje Kade-tića, također studenta tehnike iz Bihaća. Pošto sam još jedanput pogledao neke stvari u njoj, posebno u IV glavi, Istoriju sam dao Predi i Miliću, što nas je sve trojicu, nešto kasnije, moglo koš-tati glave. Ne sjećam se više da li se to radilo o nekompletnom, banjalučkom, ili kompletnom, beogradskom primjerku.

Istorija SKP(b) umnožavana je u Banjoj Luci u ljeto 1939. Zadatak je postavljen od <sup>kuće</sup> ~~Glavnog~~ komiteta, a preuzeo ga je na sebe Velimir Stojnić prilikom jednog razgovora sa Osmanom Karabegovićem o tome kako, gdje i ko bi mogao da ga izvrši. Najveći dio posla obavljen je u kući u kojoj je tada stanovala brojna porodica Stevana Stojnića, upravitelja osnovne škole u penziji, u Ulici Osmana Djikića (iza Crne kuće). Nešto je radjeno <sup>(po izjavi Mirke Boban)</sup> takođe u kući porodice Boban, u Ulici Ćazima Ćatića, a nešto <sup>(po izjavi Muhameda Hasanbašića)</sup> u kući Faika Pašalića, na Karađorđevom drumu (danas Kozarska ulica).

Nevični radu na pisačkoj mašini, tekst su iz originala "s jednim prstom" prekućavali, na smjenu, neko više a neko manje, braća Kađenko (učitelj), Velimir (učitelj) i Slobodan (gimnazijalac), te Milan Filipović (poljoprivredni tehničar), Slavko Boban (učitelj), Muhamed Hasanbašić (student) i Faik Pašalić (bavio se uglavnom partijskom tehnikom). O hartiji za umnožavanje starao se Kasim Ha-

džić. Pribavljao ju je u Fabrioi duvana, gdje je tada radio. Na šapirografu je izvučeno, koliko se sjeća Velimir Stojnić, oko 40 primjeraka prvih pet glava Istorije. Razne okolnosti spriječile su dalji rad, ali, pošto je bila obuhvaćena i IV glava, smatralo se da je glavni posao, odnosno najvažniji zadatak izvršen. Originalni primjerak Istorije bio je, po svemu sudeći, jedan od četiri primjerka koje je posljednjih dana juna ili prvih dana jula 1939. - odmah po izlasku iz štampe njenog moskovskog izdanja na srpskohrvatskom jeziku - <sup>(u Sarajevu)</sup> prenio iz Pariza, na inicijativu Borisa Kidriča, Mirko Besarović.<sup>14</sup>

Pored tehničkih i drugih teškoća, vezanih za konspirativno izvršavanje zadatka, bilo je i nekih "unutrašnjih". Stari Stojnić je svojoj djeci - bilo ih je devetero - ostavljao dosta široku "autonomiju". U njihov "kabinet", prostranu sobu ispod ranijeg učiteljskog stana u samoj školi - gdje su se godinama iskupljali brojni drugovi njegove djece - skoro da nikada nije zalazio. Ali, preselivši se poslije penzionisanja u manji stan, došao je u priliku da se, i mimo svoje volje, susreće i sa nekim njihovim poslovima od kojih su ga oni inače držali po strani. Tako je jednog dana, <sup>(je nekako)</sup> u njihovoj sobi i ugledao čitavu radionicu - gomile hartije, pisacu mašinu, šapirograf - pa je, po Veljinom sjećanju, došlo do slijedećeg razgovora.

"Šta to, pobogu, radite?" - upitao ih je, <sup>(ne malo)</sup> iznenađen prizorom koji mu se ukazao.

"Pa, eto, prepisujemo nešto iz filozofije" - pokušao je da stvar zataška Veljo. - Ali slučaj je htjeo da je stari tada dohvatio stranicu sa naslovom V glave, koji je počinjao riječima "Boljševička partija..."

"Aha, Boljševička partija - to vam je vaša filozofija?!" - upitao ih je tada već ironično, ~~stavljajući ih tako na naranje da su da kasnije čemu se radi.~~ Veljo je još pokušavao da mu "objasni" kako u filozofiji ima i rasprava o samoj politici, ali se stari ~~zapravo kao preragatnik nije nagađao koji prvi misao i misao koja~~ ~~velikim del posla moglo su to činiti da se radi o prvoj tezi iz~~

nije dao prevariti. Nije mogao znati pravi smisao i značgij tog posla, moglo mu se čak činiti da se radi o pukoj težnji mladosti da se <sup>isticanjem</sup> ~~se~~ <sup>to</sup> prihvata nečeg opasnog, zabranjenog, ali mu je odmah bilo jasno da se to može za ~~sve~~ njih veoma rđavo završiti, pa im je zabranio da se time i dalje bave.

Poslije toga morali su sav materijal prenijeti na tavan, da bi posao tamo nastavili, krišom i od starog. Da ih ne bi odalo kupanje pišće mašine, stavljali su pod nju perjani jastuk. Pa ipak, jednog dana, dok su bili za ručkom, odozgo se u jednom trenutku začulo neko kuckanje. To se na "smjeni" za pisačom mašinom našao neko od ostalih. Pogledavši ih sumnjičavo i oštro, stari se tada obratio Radenku i Velji: "Vi kao da ste nastavili onu vašu rabotu?" - U tišini koja je potom nastala, odozgo se tada moglo već sasvim jasno čuti izdajničko tip-tip... tip... tip-tip... Kad se zatim ispeo na tavan, i uvjerio se o čemu se radi, ljut i uvrijeđen što ga nisu poslušali, još strožije im je naredio da s tom "rabotom" smjesta prekinu.

Nije se više imalo kuda, pa se Veljo morao usprotiviti: "E, da znaš, stari, to nikako ne možemo! To je nešto što se sada ne može nikako prekinuti. Ostavi nas još samo dva dana, dotle ćemo sve završiti". - Stari je pristao, ali im je zaprijetio, udarajući šakom po stolu, da bi tako bolje naglasio svaku riječ, a osobito kada je oponašao tipkanje mašine: "Imate još dva dana, ali ako poslije toga još jedanput čujem tip-tip... tip-tip... onda nećemo <sup>biti</sup> imativšta ni da razgovaramo!" - Zadovoljan i samim obećanjem, nije se poslije penjao na tavan, da vidi jesu li ga poslušali. A oni ga nisu mogli poslušati pošto je trebalo još dosta da se posao sasvim završi. Morala se angažovati i majka, koja je i dotle sve to gledala ne mješajući se, da bi pazila kad se stari vraća kući, kako ih ne bi još jedanput iznenadio.

U utorak, 6. maja (Djurdjevdan) našao sam se dosta rano kod Milića. Za velikim trpezarijskim stolom, u prostranom predsoblju, ~~u predsoblju~~, ubrzo smo zaigrali jednu partiju šaha. Predo je nekoliko puta ulazio, izlazio, ali zadubljeni u igru nismo obraćali pažnju na to šta je radio. U jednom trenutku u predsoblje je nagnula čitava gomila: agent Kolonić s ~~revolverom~~ <sup>pištoljem</sup> u ruci, tri njemačka vojnika i tri policajca. ~~U predsoblju~~ <sup>skoro u trku,</sup> ~~pitajući gdje je Jovo Zubović,~~ Kolonić je u prolazu, ~~svom~~ slobodnom rukom dohvatio jednu knjigu sa stola, pogledao ~~je~~ na brzinu, ne zastavljajući se, njen naslov i, grabeći dalje prema sobi u kojoj je bio stari Zubović, bacio je nazad na sto.

<sup>(sam primisao)</sup>  
U istom trenutku ~~na stolu~~ <sup>na stolu</sup> sam ugledao, u neredu, ~~na nekoliko gomila~~ <sup>na stolu</sup> svezaka Istorije SKP(b). Format kancelarijske hartije i kao nebo plava slova njenog teksta se već na prvi pogled, i sa nekoliko koraka udaljenosti, ođevala da se radi o materijalu izvučenom na šapirografu. Nije tada trebalo biti agent da bi se znalo kako je to karakterističan oblik u kome su kolali naši ilegalni materijali. Dok smo nas dvojica igrali šah Predo je Istoriju, koju je inače krio u roletni prozora u svojoj sobi, izvađio iz njenog ~~skrovišta~~ <sup>kućice</sup> i rasturio po stolu. Mora biti da je po njenim sveskama ~~tražio neko mjesto~~ <sup>tražio</sup> i tako je ostavio kada je zbog nečega za moment nekuda izašao.

Nije mi ~~niko~~ <sup>ništa</sup> išlo u glavu da Koloniću nije zapelo za oko. Kad mu je u onoj brzini pažnju mogla da privuče jedna obična knjiga, nešto što se inače može sresti na svakom koraku, nemoguće je da mu je iz vida izmakla čitava hrpa materijala koji je već <sup>svim</sup> svojim spoljnjim izgledom djelovao kompromitujuće. Ako zaista nije ništa primjetio, možda mu se to desilo stoga što je mislio samo na to kako će izvršiti glavni zadatak. I što se valjda bojao da bi Milićev otac mogao imati neko oružje, te da bi ga mogao upotrebiti u svoju odbranu. Iz sobe u kojoj je bio stari čulo se kako se izdize: "gdje vam je oružje?" Pošto je starog Zubovića trebalo uhapiti kao jednog od vidjenijih građanskih predstavnika Srba, vjerovatno

mu nije padalo na pamet da bi u njegovoj kući mogao naći i neki ilegalni, komunistički materijal. A možda je on, pomislio sam u jednom trenutku, sve to vidio, samo je žurio da obavi svoj prvi posao, a nas je ostavio za poslije, da s nama na kraju "zasladi"? U jednom uglu predsoblja ostavio je jednog policajca. Ovaj je motrio na nas i na ulazna vrata.

Zbunjen tim nenađanjem i neglim upadom, zabrinut za oca, Milić nije ni primjećivao da se nad nas nadvija opasnost, da još veća, nevolja. Pokazujući mu očama Istoriju, da bi mogao shvatiti o čemu se radi i učestvovati u "igri", koju sam namjeravao da zapodanem, pozvao sam ga da nastavimo partiju i odmah zatim započeo "svadju". Tražio sam da jednu figuru postavi na mjesto gdje je "ranije" bila, a on je "poricao" da ju je pomjerao. Na to sam se ~~je~~ "ljutio" i po stolu treskao onim sveskama Istorije, ali tako da sam svaki put jednu ~~svesku~~ svesku bacao na drugu, dok na kraju sve ~~sveske~~ nisu bile na jednoj gomili. Istoga časa, u znak "protesta" zbog Milićeve "nepopustljivosti", porušio sam figure i zatražio da mi donese čašu vode. Ali u momentu kada je on ustao i počeo po vodi, najjedanput sam se "predomislio". Hvatajući ga ~~za~~ za košulju i obraćajući mu se <sup>uvrijeđen</sup> "kad si takav, ne treba mi od tebe ni voda, sam ću se poslužiti", drugom rukom sam, kao neku svoju najobičniju stvarčicu, dohvatio one sveske Istorije i "gurajući" se <sup>iz njim prsto</sup> ga Milićem, koji je htjeo "po svaku cijenu" da me posluži, uputio se ka kuhinji. Policajca kao da je sve to zabavljalo. Nije se mješao u našu "svadju" i pustio nas je da ~~porad njega~~ prodjemo. ~~u kuhinju~~. Dok je Milić točio vodu, ja sam brzo ušao u ostavu i tamo, na prozor, stavio Istoriju. Pošto sam se "napio" vode iz kuhinje sam počeo "gundjajući" pravo napcije, ~~iz kuće~~, dok je Milić uzalud "pokušavao" da me zaustavi, ~~u ostavi~~ kako nisan u pravu policajac ni ovaj put nije reagovao - pustio nas je da izadjemo. ~~u ostavu~~

Požurili smo pod prozor ostave, dohvatili Istoriju i ~~je~~ od-  
jurili preko dvorišta i bašte u voćnjak. Tamo smo je, pored potoka,  
zatrпали lišćem i granjem, a zatim smo se i sami, malo podalje, za-

vukli u Žbunje, da bismo odatle posmatrali kako će se stvari dalje razvijati. Nismo mogli znati kako će Kolonić reagovati kad vidi da nas nema više u kući. Bojali smo se da će poslati nekoga da nas ~~na~~ okolo traži i bili smo spremni da bježimo dalje uz potok. Kad smo nešto donije vidjeli kako odvođe staroga Zubovića a da nisu ni pogledali prema voćnjaku - nama je laknulo. I tek tada, pošto je opasnost za nas prošla, osjetio sam neku drhtavicu. Isto se dešavalo i sa Milićem. Kao da smo tek tada ~~pošto je Kolonić sa Nijemcima i protjerivanjem~~, shvatili šta smo sve izbjegli. Nisam mislio na samu smrt već šta bi sve od nas radili, ne bi li kako doznali od koga smo istoriju dobili.

Sudeći po ponašanju ustaša u prvom mjesecu njihove vladavine izgledalo je kao da nisam pogriješio kad sam, prilikom ulaska Nijemaca u grad, zaključivao kako ćemo mi komunisti moći da ostanemo na miru sve do "početka revolucije". Jer sve to vrijeme oni kao da nisu radili ništa drugo do što su prijetili Srbima.

Te prijetnje, međjutim, nisam <sup>u prvo vrijeme</sup> uzimao ozbiljno. Smatrao sam da hoće samo da zaplaše bogatije Srbe, ne bi li kako sami otišli u Srbiju i ostavili im svoju imovinu. U najgorem slučaju, mislio sam, to može biti psihološka priprema za njihovo nasilno iseljavanje, ali opet samo onih od kojih su imali šta uzeti. Pošto moja majka nije imale nikakvih nekretnina, niti šta drugo za ustaše interesantno, vjerovao sam da im nismo na udaru. Kako je pak Milićev otac bio zatvoren u Ornu kuću kao njemački taoč, izgledalo je da ni njegovim ne prijeti opasnost protjerivanja. Najzad, ako bi i došlo do toga da nas protjeraju u Srbiju - što smo tada smatrali najgorim što bi nam se kao Srbima uopšte moglo desiti - ni to nam tada nije izgledalo tako strašno. Uvjereni da ustaška vlast ne može biti dugog vjeka, nismo sumnjali da bismo se u Banja Luku opet ubrzo vratili. Tako ta ustaška povika na Srbe nije imala tada za nas nekog većeg efekta. Istina, mada bez neke veće potrebe nismo rado cicalazili u grad, ipak smo se po njemu i dalje dosta slobodno kretali.

Tako, jednog dana, negdje u maju, kad smo čuli da će Gutić držati nekakav zbor pred opštinskom zgradom (ispred mosta na Vrba-  
su), pošli smo i nas dvojica ~~tuđe~~, da ga izbliza čujemo i bolje u-  
poznamo. Držeći se kraja, svima za leđima, nasuprot opštini, zas-  
tali smo pored kuće Milenka Koprivice. (~~direktora niže, ženske gim-~~  
~~nazivke~~). Malo podalje, da nismo u jednoj grupi, stajali su Marinko  
Milojević, Mirko Boban i još neki drugi. U sjećanje su mi se naro-  
čito urezale neke Gutićeve prijetnje, kojim je "začinjavao" svoj  
huškački govor protiv Srba, nastojeći da ih predstavi kao naj<sup>gori</sup>opas-  
nije zlikovce i najveće zlo ovoga svijeta, kao glavne krivce za  
sve ~~one~~ što je u svojoj istoriji propatio hrvatski narod, ~~kao najg-~~  
~~lji zlikovci i najopasniji neprijatelji~~ neprijatelji "ustavljana Države  
Hrvatske".

"Od sutra ću pritegnuti!"... "Pucat će kišma!"... "Drumovi će požetjeti Srbalja al' Srbalja više biti neće!"... - uzvikivao je tada kao sumantu.

Sa naročitim zadovoljstvom je izgovarao i naglašavao riječi "gvozdena metla", "očistiti", "počistiti", "uništiti", "istrijebiti". I sada imam utisak - ~~u~~ nisam siguran valjda stoga što mi ni danas ne ide u glavu da se tako nešto moglo javno izreći i u jednom tako razvijenom društvenom i kulturnom centru kao što je <sup>župa</sup> Banja Luka (što je možda razlog da isto ne bude i napisмено objavljeno) - da se Gutić tada, pozivajući na fizičko uništavanje Srba i obećavajući za to svoj i poglavnikov blagoslov, <sup>služio</sup> ~~nije~~ ~~ustručavao~~ da se posluži i takvim riječima kao što su "ubijajte" i "koljite".

Teško je bilo vjerovati vlastitim ušima i očima. Nemoguća je bilo razumjeti od kuda tolika mržnja u toj ustaškoj spodobi. Na momente mi se sve okolo činilo nestvarno, kao ružan san, kao da smo se najednput našli u najmračnijem dobu Srednjeg vijeka. Osjećao sam poniženje već i stoga što sam sve to morao slušati bez glasa protesta, pazeći dobro da se ni izrazom lica ne bih u nekom trenutku odao. Pomislio sam kako je ipak dobro što su Milićevog oca uhapsili Nijemci, a ne ustaše. U trenutku kada je Gutić i po drugi

put uzviknuo "pucat će kičma", Milić me je pogledao kao da se pita nije li bilo bolje da smo ostali kod kuće. Tamo, u njegovom voćnjaku, ~~našoj kući~~ zaklonjeni od svakoga pogleda, na domaku potoka kojim se u slučaju potrebe moglo neopaženo izvući na brda poviše Kiseta, mogli smo sjediti na miru, raspravljati naše teme, maštati o revoluciji.

Kad je pred vašar, koji se te godine održavao 8. 9. i 10. juna (u dane pravoslavnog praznika Duhovi), stiglo vašarsko strelište sa vazdušnim puškama, da bi ostalo ispod Kastela još neko vrijeme poslije vašara, postao sam sa Milićem, a kadkad i Mirkom Bobanom, Vojom Tišmom i još nekim drugim njegov redovni posjetilac. Pošto nismo služili vojsku htjeli smo ga iskoristiti za vježbanje u gadjanju, kako bi naš "učinak" u momentu oružanog obračuna sa neprijateljem bio što veći. Na tim vježbama osjećao sam takvo zadovoljstvo kao da sam se nalazio na izvršavanju nekog specijalnog zadatka od koga u tom trenutku nije moglo biti važnijeg. Sve bolji rezultati koje smo postizali u gadjanju služili su nam kao potrek da još upornije vježbamo, a ujedno i kao svojevrsna potvrda da smo zadatak pravilno izabrali i da nam savjest u pogledu priprema za predstojeću revoluciju sa toga gledišta može biti popuno mirna. Dodatno zadovoljstvo pružala je činjenica da smo te vježbe izvodili ispred samoga nosa neprijatelja a da se on - ni ne sanjajući šta su se sve spremali - nije dosjećao o čemu se tu zapravo radi.

Kako tom, tako i svakom drugom prilikom kad bismo se nas više našli negdje na okupu, nije moglo biti bez maštanja o revoluciji. Revolucija, naša najdraža i najčešća tema, bila nam je tada sve. Bila je naša vjera, melen za naše duše, perspektiva bez koje bi nam bilo nemoguće i jednog dana podnositi Nijemce i sve ono što su oni sa sobom donjeli. S druge strane, mi smo se smatrali njenim vojnicima koji samo čekaju znak da bi stupili u odlučnu akciju. Dočaravanje revolucije, dok su Nijemci i ustaše bili još oko nas, donosilo nam je neko olakšanje, uspostavljalo ravnotežu u našoj duši, činilo nas budrijim i jačim. U našim mislima i riječima re-



volucija je dobijala takvu reljefnost, opipljivost i stvarnu snagu da smo se u njenom prisustvu - makar ono bilo i u takvom, imaginarnom vidu - istinski osjećali, usred te studii svuda oko nas, tako toplo kao da nas je grijalo pravo sunce. I zato nam nije bilo nika kada dosta razgovora i maštanja o njoj.

Sjećam se dobro kako su nam u voćnjaku ~~gdje sam se uvijek~~ ~~provodio najveći dio svog slobodnog vremena~~ često dolazile Zora Kovačević, Dušanka (Duša) Perović i Gordana Kovačević, koje toga ljeta tek što su završile česti ~~razgovori~~ gimnazije. Ali ne mogu da se sjetim da smo i sa njima razgovarali išta drugo osim o revoluciji i socijalizmu - vremenu koje je dolazilo i koje smo nazivali "našim" - goreći od nestrpljenja, utoliko više ukoliko nam je taj momenat izgledao bliži - kad će to vrijeme jedanput već da počne. Milić tada nije imao djevojke, a i ja sam se osjećao slobodan - ranija gimnazijska ljubav je za vrijeme studija polako blijedila da bi na kraju od nje ostalo samo prijateljstvo. S druge strane, i Zora, i Duša, i Gordana su bile lijepe djevojke - svaka je imala nešto posebno, i kao ličnost i kao žena, što nas je moglo privlačiti i što nas je, mislim, zaista i privlačilo. Ali, ~~da ne govorim~~ ~~o drugim, nego što nisam mogao znati, već o sebi~~, kad god bih prilikom takvih ~~naših~~ razgovora pomislio na ljubav, ne to da bi neka od njih mogla biti i moja djevojka, ~~znanost~~, tome bi se uvijek ~~suprotno~~ suprotstavila moja tadašnja skojevska savjest, moje tada isuviše strogo shvatanje o liku komunista kakav sam i sam želio da budem.

Po ~~tom~~ mom tadašnjem shvatanju - ne bih znao reći koliki je ~~bio~~ moj vlastiti udio u njegovom formiranju a koliko je ono bilo izraz jedne opštije, moglo bi se reći asketske tendencije u našim redovima - ti naši sastanci i kada nisu bili povodom nekog konkretnog zadatka ipak su bili u funkciji revolucije, imali su karakter održavanja i učvršćivanja naših skojevskih veza, obavješćavanja o situaciji, idejnog i duhovnog pripremanja za revoluciju - pa kako onda, zar to ne bi bila njihova zloupotreba, koristiti ih za sklape

panje i održavanje nekih ličnih veza? No, što je važnije, upozoravajući me da je revolucija momenat kada pravi komunista mora sve svoje lično podrediti zajedničkom, moja tadašnja skojevska savjest me je opominjala da se ne može u isto vrijeme punom snagom učestvovati u revoluciji i "uspāt" voditi ljubav - revolucija traži nas cijele, zahtjeva sve naše vrijeme, iziskuje svu našu energiju, fizičku i duhovnu, tako da, ukoliko joj iskreno i vjerno služimo, u nama samim ne preostaje ništa više što bismo još mogli pokloniti nekom svom posebnom "izabraniku". Stoga, mislio sam tada, u pravog revolucionara, komunista, ne može biti mjesta, kada dođe vrijeme revolucije, ni za šta lično, pa ni za ljubav - ova mora da se potisne, mora da čeka svoje vrijeme, trenatak pobjede revolucije.

Kako je u tome sukobu protivrječnih strana moga ljudskog i skojevskog bića, sudaru mladošću i proljećem razbuktale potrebe srca da voli i prestrogog skojevskog shvatanja komunističkih obaveza - borbi kakvu su tih dana morali da vode u svojoj duši možda i mnogi ~~često~~ slično meni - ova druga strana u to vrijeme znala je ~~da i kod nas~~ da iznalazi jače argumente, to prvoj nije preostajalo ništa drugo do da se, nezadovoljena i nezadovoljna, povlači i čeka ~~nemomak kada će~~ revolucija ~~svom~~ pobjedu.

Negdje <sup>u kraju moga</sup> ~~prve~~ ustaše su izdale naredbu o prisilnom radu koja se odnosila <sup>samo</sup> na srpsku omladinu. Prve pozive je dobilo oko stotinu omladinaca, dobrim djelom komunista i komunistički orijentisanih djaka i studenata. Svakoga dana u 6 sati izjutra, <sup>popošto</sup> bismo se od svojih kuća iskupili na zbornom mjestu, negdje iza hotela "Bosne", ustaše su nas tjerale na rad u Motike. Tamo smo gradili nekakav put. Među našim sprovednicima, naoružanoj ustaškoj mladeži, bilo je i takvih koji su se ranije družili sa nekim od nas.

Od onih koji su tada bili na prisilnom radu, osim Milića, Marinka Milojevića i Voje Tišme sada, nažalost, ne mogu da se sa sigurnošću sjetim skoro nikoga više. Kad god to pokušavam, preda me iskrsavaju brojne slike koje su u mnogovječnu saskvim jasne sli- njima je uvijek jedna lista grupa drugova, samo jedanput na prozivci,

drugi put u pokretu, za vrijeme rada, na odmoru i sl. - ali pojedina lica nikako da razaznam, kao da gledam neke stare fotografije na kojima su lica vremenom sasvim izbljedia. Sve mi se čini da su s nama, uz još nekoliko starijih drugova, bili Rade Ličina i Mirko Kovačević - njih dvojicu kao da i danas, kroz neku izmaglicu, vidim negdje pored sebe, u koloni na povratku s rada. Duško Koščica je u to vrijeme bio bolestan i nije dolazio na rad. Predo Zubović je nešto ranije otputovao za Beograd, želio je da se još jedanput vidi sa svojom djevočkom, pa je tamo i ostao kad mu je Duško Koščica <sup>Janč</sup> ~~pisao~~ šta se s nama zbiva. Stoga što se za vrijeme studija u Zagrebu družio s njim, Željko Stilić je "ispustio" iz spiska za prislini rad Danila Djidaru. <sup>15</sup> ~~Nije je i nekoliko ljo-  
tićevaca, sjećam se dobro~~ <sup>Marjana</sup> ~~Marjana Ivezica, koji su na taj episek  
došli kao pojedinci koji su se nekad lično zamjerili nekom od nje-  
govih sastavljača.~~

Iako su naši sprovednici i nadzornici imali u svojim rukama oružje i slijhom nas tjerali na rad, mi smo im svojim držanjem u svakoj prilici stavljali na znanje da ih se uistinu ne bojimo i da njihova sila neće dugo potrajati. S druge strane, oni su svaki čas izdavali neka naredjenja, samo da bi nam pokazali kako mi za njih nismo ništa i kako su oni za nas sve. Međutim, uprkos evim njihovim nastojanjima da na radu izvuku od nas što više, te da nas - tjerajući nas svakoga trenutka na izvršavanje neke njihove zapovjesti - moralno slome i učine pokornim, mi smo radili što smo mogli sporije, sa izvršavanjem nekih naredjenja otezali smo u nedogled, a na neka naredjenja smo se sasvim oglašivali.

Naša samouvjerenost, a sa gledišta ustaša drskost - zapravo naša i danas teško shvatljiva naivnost, potcjenjivanje zločinačke čudi ustaša, odsustvo svakoga čula za životnu opasnost - dolazila je do najvećeg izražaja, svakako, u raspravama koje smo na radu vodili sa našim bivšim "drugovima", koji su se prekonoc prometnuli u naše stražare, o tome keko će se rat na kraju završiti. Govorili smo im da su pogriješili što su tako brzo obukli ustaške uniforme,

Nijemci će u ratu sa Englezima i drugim postepeno gubiti snagu, a na kraju svega kao pobjednici će se pojaviti Rusi, pa će se tada naš i njihov položaj izmjeniti. Time smo ih upozoravali da paze kako se ponašaju prema nama, jer će jednog dana za to odgovarati.

Naše prkosno držanje i nehajan odnos prema ustaškim nadzornicima doveli su ove do bijesa, a osobito kad smo još zatražili da nam se u "radno vrijeme" uračuna i vrijeme što trošimo na put do Motike i nazad. Kao odgovor na takvo naše držanje, da bi nas slozili i za sebe pribavili "dužno" poštovanje, oni su sutra dan po onom našem zahtjevu, očigledno po prethodnom dogovoru, počeli sistematski zaoštrevati svoj odnos prema nama. Međutim, uprkos svim njihovim upozorenjima i prijetnjama da to ne smijemo učiniti, na jedan sat prije nego što se dotad završavalo naše radno vrijeme, mi smo prekinuli rad. (Po sjećanju Jovića, nisu nam se pridružili samo Oto Kebula i još trojica drugih.) Kad su dobili traženo pojačanje, ustaše su nas potjerale u grad, prijeteci kako će nam tamo već pokazati svoje. Da bismo im pokazali kako ih se ne bojimo mi smo usput pjevali. Na njihov više puta ponovljen prijeteci zahtjev da umuknemo, mi smo uz korak, tiho, ne izgovarajući riječi, "na brum", zapjevali "Padaj silo i nepravdo..."

Dotjeravši nas u grad, zatvorili su nas u dvorište bivše banske uprave. Opiranje njihovom šikaniranju, prekid rada, kao i nepokornost pokazanu na putu dok su nas sprovodili u grad, ustaše su predstavljale kao pobunu, pa su prijetili da će preme nama preduzeti i odgovarajuće mjere. Po gradu se začas pronio glas o tome, pa se na ulici, ispred banske uprave, ubrzo skupilo mnoštvo građana, prije svega rodbine nas zatvorenih, da se interesuju šta će biti sa nama. To nas je još više ohrabrilo, pa smo bili uvjereni da nam ustaše neće smjeti ništa. I zaista, uveče su nas pustili kućama.

Išao sam sa Milićem još neko vrijeme u Motike, a onda smo jednog dana prestali, pošto smo vidili da ustaše nisu ništa preduzimali protiv onih koji su tako još ranije postupili. Kako je takvih bilo ipak manje od novih koji su se svakodnevno uključivali u gru-

pu, ustaše su izgleda bile zadovoljne samim tim što je naša grupa bivala svakoga dana sve veća. I kao da nisu bile dovoljno svjesne šta za autoritet njihove vlasti znači svaki takav izostanak. U stvari, još nisu bile dovoljno jake i organizovane da bi mogle reagovati na svako nepriдрžavanje njihovih naredbi. Naš odlazak na rad tada još nije zavisio toliko od njih samih, koliko od našeg povinovanja njihovim naredbama. Cim smo to shvatili, namjesto u Metike, da gradimo put, počeli smo odlaziti na Medreski brod, na Vrbasu, da se sunčamo i kupamo.

Nemam riječi kojima bih mogao danas i približno vjerno opisati, koliko je to uopšte moguće poslije protoka tolikih godina i ~~malih znanja i neznanja~~ <sup>(odgovarajućih)</sup> promjena u vlastitom biću, kako sam doživio 22. juni i kako su ga doživljavali drugi sa kojima sam se toga dana susretao. Pokušavao sam to u nekoliko navrata, ali nezadovoljan postignutim na kraju bih pocjepao sve što sam uspevao da o tome napišem. Usim toga, čini mi se da se danas ne može naći čitalac koji bi mogao naša mišljenja i osjećanja toga dana - kad bi se i mogla adekvatno izraziti - da do kraja razumije i na odgovarajući način u svojoj mašti dočera. ~~razumije~~. Ima tu stvari koje je danas teško razumjeti i nama, koji smo sve to jedanput već doživili, a kamoli nekome drugome. To što smo tada mislili, osjećali - mogli smo misliti, osjećati, do kraja razumjeti samo mi tada - samo takvi kakvi smo bili toga dana - i nikada više isto tako. Kao što ni odrastao čovjek ne može više o nekim stvarima misliti isto što je o njima mislio nekada kao dijete. Naravno, to važi i za druge doživljaje kada se o njima, bez zabilježaka iz njihovog vremena, piše znatno downije. Ali kako mi se činilo da je razlika između onoga što sam toga dana doživio i onoga što sam ovih dana uspevao riječima da izrazim bila isuviše velika, to sam morao na kraju odustati od svega već napisanog i zadovoljiti se s tim da o 22. junu kažem samo neke najopštije stvari.

Toga dana, kada smo čuli vijest o napadu Njemačke na Rusiju, u našim redovima je zavladalo neko svočano raspoloženje. Bilo je svima jasno da je najzad počelo ono o čemu smo toliko maštali. Dok

smo 27. mart doživljavali kao preokret koji je ~~smo~~ nagovještavao mogućnost i približavanje jednog još dubljeg ~~drugačijeg~~ preokreta - svjesni i mogućnosti nekog privremeno drukčijeg toka događaja - dotle smo 22. juna osjetili kako je taj drugi, dublji, revolucionarni preokret nesumnjivo već započeo. Nismo ni pomišljali na mogućnost nekog, makar i privremeno drukčijeg toka događaja, osim brzog lomljenja fašističke Njemačke i isto tako brzog nastupanja velike evropske socijalističke revolucije. Da će se tako završiti drugi svjetski rat, pošto je u njega ušao i SSSR, bilo je tada za nas isto toliko izvjesno koliko je bila izvjesna činjenica da se prvi svjetski rat završio velikom oktobarskom revolucijom.

Ako je tu bilo i nečega neočekivanog, bar za mene i drugove sa kojima sam se tada kretao, bio je to način na koji je počeo taj ~~odnos~~ toliko očekivani ~~vanplaninski~~ preokret. Ranije smo ~~zamisljali~~ zamišljali obrnuto, kako će jednog dana, kada ocjeni da je došao trenutak, sam SSSR započeti obračun sa Nacističkom Njemačkom. Način koji je izabrao Hitler bio je jedini kakav, među mnogim drugim koje smo do toga momenta pokušavali zamisliti, nijedan od nas nije mogao da zamisli. Izgledao nam je ne samo očajnički i ludjački, već i direktno samoubilački. Takvih razmjera je tada u našim očima izgledala neadekvatnost SSSR-a nad Njemačkom.

Još 1939, tek što je objavljena na engleskom i njemačkom jeziku, izašla je i kod nas, kao treće izdanje u svijetu - u prevođu Branka Bujića, Sedmaka<sup>16</sup> (pod pseudonimom Vlastimira Vujića) i Dušana Lopandića - knjiga Maksa Vernera "Oružana snaga velikih sila", da bi se iste godine našla i u našoj<sup>17</sup> skojevskoj biblioteci.<sup>18</sup> Mi smo i prije toga smatrali da je Crvena armija najjača na svijetu. To uvjerenje smo zasniivali ne toliko na stvarnom poznavanju naoružanja, velikih sila, koliko na činjenici da je Crvena armija sa gledišta moralne snage iznad svih drugih i shvatanju da je taj elemenat važniji od svakog drugog. Kada smo se iz podataka u toj knjizi osvjedočili da je Crvena armija<sup>19</sup> općenito jača od ostalih, ranije uvjerenje u njenu snagu postalo

je još čvršće, a utoliko prije što knjiga nije pisana u SSSR-u, što njen pisac nije bio Rus. ~~Vidno je~~ Bilo puna citata ~~mišljenja~~ <sup>ne samo</sup> Rusima nenaklonjenih njemačkih, francuskih, engleskih i drugih vojnih stručnjaka i političara iz kojih je proizlazilo <sup>da je</sup> Crvena armija <sup>u pogledu</sup> moderne ratne tehnike daleko ispred ostalih, <sup>da je</sup> dobro izvježbana, sa neiscrpnim ljudskim i materijalnim rezervama, da ima svojevrsnu vojnu doktrinu, zasnovanu na vlastitim i tuđim ratnim iskustvima, primjernu novoj ratnoj tehnici i drugim specifičnim uslovima, mogućnostima i preimućstvima SSSR-a.

Uz takvo uvjerenje, koje nije vodilo dovoljno računa o promjenama iz 1939-1941, a posebno o stvarnom raspoloženju njemačkog naroda prema Hitleru od kako je pobedio ili u svoje satelite pretvorio tolike evropske zemlje, išla je i kriva predstava o stvarnoj snazi Njemačke. ~~Potcijenjivanju~~ <sup>potcijenjivanju</sup> ~~samo~~ njemačke vojne sile <sup>objašnjavanju</sup> njenih dotadašnjih ratnih uspjeha slabošću protivnički buržoaskih vlada i zanemarivanju činjonice da je u njene ruke prešlo naoružanje tolikih evropskih zemalja <sup>odgovaralo je</sup> još veće potcijenjivanje <sup>unutrašnje</sup> ~~unutrašnje~~ <sup>italijanski fašistički pokret</sup> ~~vojne~~ <sup>snage</sup> ~~vojne~~. Bili smo uvjereni da je Hitlerova sila na staklenim nogama, da se fašizam u Njemačkoj održava zahvaljujući samo terorizmu dobro organizovane manjine, te da će Nijemci ustati protiv tog poretka prvom prilikom koja im se za to bude pružila. *Stoga je* ←

→ Napad fašističke Njemačke na SSSR bio ~~je~~ po našem mišljenju i ~~pred ostalim~~ znak na koji su tako željno čekali njemački radnici da bi i sami ustali protiv Hitlera. Dovoljno je, smatrali smo tada, da Crvena armija, čija je deviza "prenošenje rata na neprijateljsku teritoriju", samo zakorači na Njemačku granicu - za šta joj ne treba mnogo vremena - pa da se fašizam sruši kao kula od karata.

Pošto smo, mislim ne drugove sa kojima sam se tih predustaničkih dana susretao, tako procjenjivali opštu situaciju, iz glava nam nije izlazila misao o potrebi - koju smo toga i narednih dana tako intenzivno osjećali - da i mi, jugosloveni, moramo što prije započeti sa našom revolucionarnom akcijom.

Bili smo daleko od pomisli da SSSR-u prijeti neka ozbiljnija opasnost od Nijemaca i da bismo sa našom akcijom morali požuriti prvenstveno radi pomoći Crvenoj armiji. Niko od nas nije sumnjao da se ona može i sama brzo i lako obračunati sa glavninom hitlerovske armije koja se usudila poći protiv nje. Na to, da moramo požuriti, navodilo nas je uvjerenje da svako mora sam da posvršava poslove u svojoj kući. I pomisao kako bismo se morali osjećati kada bi nas Crvena armija pretekla, stigla u našu zemlju ~~prije nego što bismo obavili svoj dio posla~~, prije nego što bismo se obračunali sa onim djelom hitlerovske armije koji je otpao na našu zemlju, kao i sa svima drugim koji su se ~~poredjelili~~ poredjelili za Nijemce i postali izdajice svoga naroda.

Njemački napad na SSSR shvatili smo <sup>i</sup> kao signal ~~na namo~~ <sup>neoprijetiti</sup> za ~~predviđeni~~ stupanj naše ~~pripravnosti za akciju~~ i budnosti. ~~U slučaju~~ ~~da je govorila nekom neprijatelju~~ Nismo smjeli dozvoliti da nas neprijatelj - pošto nas već nije preduhitrio prije nego što smo saznali za taj napad - iznenadi nekom svojom mjerom koju je za takvu priliku vjerovatno već unaprijed pripremio. Milićev voćnjak, te godine zasijan i pšenicom, tako da je pružio odličan zaklon od pogleda sa bilo koje strane, a utoliko više što je bio na pristojnoj udaljenosti od naših kuća i ne sve tri ostale strane povezan sa zaklonjenim prostorom. - u kome smo se i dotada, kao i već od ranog jutra 22. juna, sastajali sa drugovima ~~u kućama~~ sa kojima smo bili u stalnoj vezi - bio nam je kao poručen za jednu takvu situaciju, da se u njega preko dana sklanjamo. Istovremeno smo riješili da ne spavamo kod svojih kuća, već u kukuruzima, u njivi pored voćnjaka. U slučaju kišnog vremena spavali bismo u Milićevoj šupi. <sup>li smo</sup> Računali ~~da~~ da nas tu ne bi odmah tražili, te da bismo uvijek imali vremena da se iz nje ~~pod zaštitom noći~~ izvučemo prije nego što bi se neko sjetio da nas i tu potraži.

Morali smo odmah misliti i na neko solidnije rješenje za slučaj da policija počne tragati za nama. Milić se ~~na kraju, kao~~ ~~riješenje druge kombinacije~~, orijentisao na neke svoje rođake, a



ja na Sergija i Nadu Cikalovski, prve susjede, koje sam još odra-  
nije na tako nešto pripremao. Poznavajući Sergija kao dobrog i po-  
štenog čovjeka, koji se ne zanosi iluzijama o ~~nekom~~ povratku na  
staro u Rusiji, odakle ga je kao veoma mladog čovjeka svojevremeno  
povukla sa sobom masa bjelogardjaca i njihovih porodica, razgova-  
rao sam s njim 22. juna otvoreno, uvjeren da se njegovo ~~manje~~  
~~poznanje~~ neraspoloženje protiv Nijemaca moralo još povećati od kada  
su ~~oni~~ napali i na njegovu domovinu. I nisam se prevario. Prihva-  
tio je da mogu kod njega da se sklonim u slučaju potrebe. Tako su  
Sergije i njegova supruga Nada postali i do kraja ostali ~~naši~~ na-  
ši bliski saradnici.

Milić se prvobitno mislio osloniti na Aliju Vehića, ~~aktivnog~~  
domobranskog podnarednika. Ova je sa porodicom uselio u njegov  
raniji stan kad se Milićeva porodica, poslije hapšenja njegovog o-  
ca, preselila u stan na prvom spratu iste kuće. Čim se doselio,  
došavši odnekuda iz Hercegovine, nas dvojica smo počeli sa Alijom  
zapođjevat i razgovore o situaciji. Sa petero-šestero sitne djece i  
podoficirskom platom nije mogao živiti bog zna kako, pa smo ga od-  
mah ubrojali u naše potencijalne saveznike. ~~Potrebno je bilo da se~~  
~~traži~~ Sa razvijenim osjećanjem za poštenje, on i njegova žena -  
koja je znala biti i oštrije od njega - nisu odobravali ustaške  
postupke prema Srbima. ~~Imperiralo im je što im ni kao mladim i "bilo-~~  
~~lovenim" parovima nije bilo poštenje i pravda u njihovo ponašanje. Od 22.~~  
juna postali smo još slobodniji. Veličajući Crvenu armiju govorili  
smo Aliji kako će se situacija brzo izmjeniti i kako će se pokaja-  
ti svi koji su isuviše brzo pošli za Nijemcima i ustašama. Među-  
tim, ~~kada smo ga već računali kao svog~~, morali smo odustati od to-  
ga da Milić traži sklonište u njegovom stenu. Mogla bi mu se djeca  
negdje izbrbljati, a možda je i prerano da se dovodi u takvo isku-  
šenje, ~~da se traži od njega nešto što se direktno dovodi u opas-~~  
~~nost cijela njegova porodica~~. Zaključili smo da je bolje da ga  
čuvamo za neku drugu priliku, gdje bi se mogao ~~bolje~~ iskoristiti u  
svojstvu koje je imao u neprijateljskoj vojsci, kako je poslije i

bilo. Ušavši tada u krug naših saradnika, Alija Mehrić nam je činio razne usluge tokom cijelog rata.

Ako se može reći da nam je 22. juna bilo savršeno jasno da je nastupilo vrijeme za početak naše revolucionarne akcije, za sam način na koji bi trebalo da ta akcija konkretno započne nije se moglo reći niti nešto slično. U tom pogledu, ~~jer da taj početak stvarno izgledati~~, vladala je kod mene i drugova sa kojima sam bio u vezi poprilična neodumnica. ~~Bilo od nas nije moglo da se o tome i približno saglasi sa nekom većom sigurnošću. Toga i privlačnih dana~~ Svako ~~se~~ se borio sa nekim svojim meglovitim predstavama o tome i iznosio razne pretpostavke, ali nijedan tako kao da od našeg raspravljavanja ~~i naše paze~~ zavisi iznalaženja pravoga rješenja. Znali smo dobro da ima neko koji je pozvaniji od nas da o tome brine i koji to može najbolje uraditi. Nagadjali smo iz čiste radoznalosti i nestrpljenja, u iščekivanju da saznamo za pravo rješenje, a također i želje da <sup>se</sup> oprobavamo ~~mišljenje i druge svoje sposobnosti~~ na jednom tako ~~krupnom i važnom~~ <sup>važnom</sup> pitanju. I, možda, još potajne nade svakoga od nas da bi se na kraju moglo pokazati, kada nam to rješenje bude poznato, da je baš on ~~taj koji~~ <sup>ko</sup> je najbolje mislio, da je njegovo predviđanje ~~najbliže~~ <sup>blje</sup> tom ~~pravom~~ rješenju.

U toga koji je bio pozvan da nadje rješenje, ~~u njemu~~, u Partiju, zapravo njen Centralni komitet - koga smo zamišljali kao skup naših najstarijih, najiskusnijih i najspособnijih drugova - imali smo bezgranično povjerenje. Bili smo apsolutno sigurni da CK već odavno i uveliko radi na tom pitanju, te da se možda već zna i sasvim konkretno kako treba da započne i dalje se razvija ta naša revolucionarna i oslobođilačka akcija. A to što i sami još nismo bili dovoljno upućeni u sve to objašnjavali smo konspiracijom. Nije bilo nikakve sumnje da će svaki od nas biti na vrijeme upoznat sa svojom ulogom i zadacima u toj ~~predviđenoj~~ akciji.

Dakako, one ranije isuviše naivne predstave o revoluciji kao iznenađenom rezoružavanju neprijatelje, te njemačkim vojnicima kao ljudima među kojima mora biti i antifašista, naših saveznika, ko-

rigovao je brzo sam život. Ako se i mogla uočiti nekakva razlika između Austrijanaca i pravih Nijemaca, nismo znali ni za jednoga koji je pokušao uhvatiti vezu sa nama. U gradu i okolo po selima pojavilo se mnogo više ustaša i drugog ološa sa oružjem nego što smo mogli prvih dana zamisliti. Nas organizovanih i spremnih za prve akcije bilo je znatno manje od neprijatelja, pušaka ni toliko da bi bar svaki deseti mogao dobiti jednu, a nigdje nekog oružja "bez nadzora" koga bismo mogli, kako mi se nekada činilo, da se lako dokopamo, niti neke isuviše nezadovoljne vojske koju bismo mogli, kao Rusi 1917, da prevučemo na našu stranu. U takvim okolnostima nije se moglo misliti ni na iznenađni napad na glavna uporišta neprijatelja u gradu, a kamoli njegovo iznenađno razoružavanje na cijelom našem području.

Pa kako onda upšte započeti? Sa diverzijama, sabotажama, napadima na usamljene Nijemce i ustaše u gradu? Da li je moguće da u takvim akcijama učestvuje više nas, da one postaje sve veće i češće, a da neprijatelju ostanemo sve to vrijeme nepoznati? Kako najzad preći na veće oružane akcije, bez kojih nema revolucije, prije nego što neprijatelju podje za rukom da nam u gradu, gdje smo mu skoro kao na dlanu, nanese ozbiljnije gubitke?

~~U rješavanje tih naših nećumica uključalo se najposlije i~~  
~~samo vrijeme.~~ Kada su krajem juna ustaše pokušale da pohapse poznate komuniste u gradu, jedan dio je uspio da izmakne. Smišljajući kako da pohvataju sve, ustaše su jednog dana pustili uhapšene u nadi da će tada iz svojih skrovišta izaći i oni koji su im prvi puta izmakli. Namjesto toga, naravno, posklanjali su se i ti koje su već imali u svojim šakama. Sela oko Banja Luke, u kojima neprijatelj još nije uspio da stvori svoja uporišta, pogotovo srpska koja su bila spremna na solidarnost sa svima koja su se takođe našli na udaru ustaša, pružala su mogućnost ne samo da se tamo skloni već i rade na pripremanju revolucionarne i oslobodilačke akcije, pa su se ti naši drugovi tamo i uputili. Tako se desilo, sticajem i još nekih drugih okolnosti, da je u nas selo počelo da

stupa na revolucionarnu scenu mnogo prije nego što smo ranije zamisljali, imajući u vidu oktobarsku revoluciju koja je počela i pobjeđila prvo u gradu da bi se tek onda prenijela i na selo.

Od ~~travnika~~ kada su u sela oko Banja Luke otišli drugovi koji su se prvi našli na udaru policije počelo je u nama postepeno - ispočetka u vidu povremenih nejasnih naslućivanja - sazrijevati mišljenje o daljem toku događaja, pa i misao da se onaj početak <sup>(može)</sup> već odigrao u trenutku kada su iz grada izašli ti naši ~~prvi~~ drugovi. Vremenom nam je počelo izgledati ~~prizor~~ samo po sebi razumljivo, da ćemo i ~~ostali~~ <sup>ostali</sup>, koji ~~su~~ <sup>smo</sup> se bilo kada kompromitovali, poći za onim prvim, u sela i šume oko Banja Luke, gdje su ~~oni~~ već uspostavili <sup>naše</sup> prve baze, a da će u gradu ostati samo ~~oni koji~~ <sup>mi</sup> se ~~neće~~ kompromitovati. ~~ne kompromitovati ili njihovi stopatizeri.~~

A kada se "gore", "u šumi", iskupe svi ~~oni~~ iz grada, koji su najodličnije protiv Nijemaca i ustaša, i kada im se pridruže svi takvi iz samih sela, onda ćemo jednog dana, poslije mjesec, dva, tri, a najdalje do zime - pošto dotle Crvena armija dobru ispraši hitlerovce - pošto se saradnici Nijemaca, vidjevši kako ovi prolaze sa Rusima, dobro uplaše i demorališu - pošto se mi na ovaj ili onaj način, uključujući i manje oružane akcije, dobro naoružamo - i pošto se <sup>velikim brojem</sup> ~~naše pobornici~~ u gradu, vidjevši kako se stvari razvijaju, opredjeli za naš ~~travnika~~ i bude, pod vodjstvom drugova koji su ostali u gradu, spremna da u trenutku naše odlučujuće akcije započne iznutra svoju akciju - onda ćemo, dakle, jednog takvog dana odonog, iz šuma i sa sela, krenuti na Banja Luku i obračunati se sa ustašama i drugim zlikovcima. ~~našim povratkom u Banja Luku - kao što će se tako i drugi, širom zemlje, u isto vrijeme, vratiti u svoje gradove - završiće se~~ pobjedonosna naša revolucije.

~~Kao~~ Tako nekako je izgledala ~~ta~~ druga, "popravljena", a u stvari i dalje isuviše ~~opreznost~~ naivna slika naše revolucije, kakva se počela uobličavati u mojoj glavi poslije odlaska prvih drugova ~~u šumu~~ u šumu.

Pošto se "središte" revolucije za mnoge od nas tako neočekivano "premjestilo" u sela i šume oko Banja Luke, ponekad bi me znalo obuzeti osjećanje, kao da smo mi, koji smo još u gradu, najjedanput nekako osiromašili, našli se na periferiji revolucionarnih zbivanja, uskraćeni za mogućnost da učestvujemo u najinteresantnijim događajima, tamo gdje se stvari odlučujuće riješavaju. U takvim trenucima, što god da sam radio, u mislima bih lutao oko lo, po prostranstvima iza Starčevice i drugih brda iznad Banja Luke, i pokušavao da zamislim kako u tom času tamo život teče. ~~U to vrijeme više prelazilo, te sam se u mislima češće otiskivao tamo gdje nam je i ostalim jednoga dana bilo pešt.~~

Činilo mi se da se tako nešto moralo zbivati i u dušama ostalih drugova sa kojima sam tada bio u vezi. Kad bi, što se dešavalo skoro svakog <sup>danu</sup> dana, nas više sjedilo u Milićevom voćnjaku, a osobito na izmaku dana kad bi se i sve drugo okolo počelo smirivati i kad bismo u jednom trenutku i sami najjedanput začutili - pošto smo se prije toga do sita napričali o tekućim stvarima iz našeg "gradskog" života i njihovoj, prema našoj mašti, neuporedivosti sa onim što se zbivalo ~~gore~~ "u šumi" - šta je drugo moglo da izlazi pred naše oči osim onoga što smo mislili da se zbiva "gore", iza Starčevice i drugih brda, koja bi se u takvim trenucima, što je više padao mrak, sve više uzdizala i, okružujući grad i nas u njemu, sve više nam se primicala?

U svojoj mašti vidio bih tada naše drugove "gore", ali u odnosu kakvi su bili prije izlaska, i u odnosu na kr<sup>tko</sup> vrijeme od kako su gore izašli, nekako mnogo starije, ozbiljnije, zrelije i nekim novim i osobitim - nama (dok se ne nadjemo u istom položaju) nedostupnim - osjećanjem bogatije. Kao da su se i oni, po isteku dana punog svakojakih događaja, tamo negdje iskupili i u krug posjedali, svaki sa puškom preko krila ili pištoljem na bedru, pa pričaju o raznim zgodama, doživljenim toga dana i u svom novom životu uopšte, u kojima su učestvovali svi ili samo neki, osobito oni koji su oduvjek znali da budu osobiti, upoređuju ih sa obično-



- još prije nego što sam iz nje i izašao - na toj slici, kao i na onim iz naših priča, bili su uvijek prisutni svi naši drugovi koji su iz nje u revoluciju i pošli ili će za koji dan još poći.

Vrijeme ~~u završetku~~ od trenutka kad se počelo izlaziti u šumu pa do mog i Milićevog polaska, 27. avgusta, ostalo mi je u sjećanju kao period u kome - što se tiče moga rada i onoga što sam tada mogao viditi - kao da se i nije događalo ništa naročito. Iz tog vremena u sjećanju su mi ostala jače urezana samo dva-tri događaja, vezana uglavnom za moju i Milićevu kuću, kao i "opraštanje" od Banja Luke, kad se vrijeme našeg izlaska sasvim primaklo. Međutim, kad je riječ o tim događajima, ne sjećam se ni datuma, ni redoslieda, kad su se odigrali (onaj koji se pominje zapamtili su drugi), ~~pa ako neki možda i nije "opraštanje", jeste od prije moga izlaska u šumu.~~

Kad se Milićeva porodica odlučila, da odmah sutrađan po izlasku iz zatvora njegovog oca, 31. jula, bježi za Beograd, gdje mu je stariji brat Predo već ranije obputovao, Milić se složio sa mojim predlogom da ostane sa mnom u Banjoj Luci. Smatrali smo da bi mu iz Beograda bilo teže izaći u šumu - nismo tada mogli znati da je Predo u tom času već bio u zatvoru Specijalne policije (u ćeliji sa Radomirskom Jovanovićem, seljakom iz Parocana, jednim od 5 zatvorenika koji će 17. avgusta, radi zastrašivanja beogradjana, biti streljani i potom obješeni na Terazijama), niti pak da poslije puštanja iz zatvora neće imati mogućnosti da izađe u šumu, te da će na kraju dospjeti u logor na Banjici - kao i da je u svakom drugom pogledu bolje da učestvuje u borbi u svome kraju, zajedno sa drugovima sa kojima se već odavno poznaje. Njegovim roditeljima i ~~mladjoj sestra~~ <sup>(pala)</sup> je ~~bilo~~ teško da se baš u takvoj prilici razdvajaju ali se ipak nisu protivili Milićevoj odluci.

Tu noć, uoči njihovog polaska, staroga smo smjestili kod Cikalovskog. Bojali smo se da će ga ustaše potražiti čim čuju da su ga Nijemci pustili. A pustili su ga, koliko znamo, najviše zahvaljujući izvanrednoj upornosti Milićeve majke, koja je znala njema-

čki i uspjela da prodre do samog njemačkog komandanta grada. Pozna-  
vala se na to da joj je muž "njemački djak", pošto je fakultet za-  
vršio i doktorirao u Beču, te uvjeravala da mu samo ustaše rade o-  
glavi, da je on lojalan Nijemcima, da njih dvoje poznaju i cijene  
njemačku kulturu i sl., što je sve ostavilo izvjestan utisak na  
tog Nijemca. Međutim, iako je na toj osnovi postojala izvjesna na-  
nada, ipak je njegov izlazak poslije tri mjeseca provedena u Crnoj  
kući ~~u izvjesnoj sjeni~~ iznenadio njegove. Kad su se potom, u veli-  
koj žurbi, <sup>izlasku</sup> šta sve da ponesu sa sobom, u Beograd, misleći samo na  
najnužnije stvari, što se moglo ponijeti u ruči, kao najobičniji  
putnik, da ne bi gdje ustašama zapeli za oko, pošto su do Gradiš-  
ka putovali fajakom, savjetovao sam da ne nose ništa zimsko. -  
"Šta će vam zimski kaputi? Ionako ćete se vratiti prije zime!" -

Ne sjećam se da li su me poslušali, ili je stari, uvijek pomalo  
skeptik, pogotovo prema onome što je dolazilo od njegovi sinova i  
mene, "usijanih glava", ipak ponio zimsku odjeću. Za svaki slučaj,  
ako ne ispane po mome, ako Rusi sa Nijemcima i mi sa ustašama ne  
izađemo na kraj do prvoga snijega.

Nije bilo lako ilegalcima za kojima je policija već tragala.  
Napulju su ih svi poznavali, a ukoliko se se zbog sastanaka i sl.  
morali češće kretati, makar i zamaskirani, teško je bilo da ostanu  
duže vremena nezapaženi od okoline, tamo gdje su ilegalno boravi-  
li, pa su morali da češće mijenjaju takva boravišta. Tako sam jednog  
dana u našem stanu zatekao Dušanku Kovačević, ~~zavremeno sestru~~ Mora-  
la je na brzinu napustiti raniji ilegalni stan u kući Hikmeta Ka-  
rahasanovića. Okolo se počelo govorkati, ili se tako ukućanima či-  
nilo, da u kući ima neka strana, nepoznata žena. Izrazio sam sum-  
nju da bi se kod nas mogla osjećati sigurnije, pošto sam i sam  
spavao izvan kuće, ~~koje bi se da ni ne jedne noći mogla potražiti~~  
~~policija~~. Osim toga, bilo bi teško <sup>da</sup> zaru izlaziti i ulaziti u naš  
stan (u koji su sa spoljnje strane kuće vodile otvorene, dosta is-  
turene i dugačke stepenice), a da to ne bude nekome sumnjivo, budući  
da nam ranije nije niko dolazio tako obučen. Zar je već bio kom-



promitevan, znalo se da se njime služe komunisti, ne samo žene već i muškarci. Ako možda i nije dovoljno poznavala moju situaciju, Dušanka je znala za ovo drugo, ali je ipak došla nama pošto za trenutak nija imala kuda. Pošto je čula moje mišljenje riješila je da kod nas ostane koliko je potrebno da se nađe neko sigurnije mjesto. Međutim, pošla je ipak ranije nego što smo mislili.

Kod Cikalovskog se poslije aprilskog rata privremeno nastanio još jedan Rus. Iako se ranije bavio negdje nečim drugim (ljekar?), u Benjoj Luci su mu dali nekakav posao u policiji, što je, kako nam se predstavljao, radio po nuždi. Kad sam poslije razgovora sa Dušankom pošao napolje, obratio mi se preko ograde. Kao iz neke opreznosti, pa i prema meni - da ga ne bih mogao imati u svojim rukama, očeno, ko zna šta se može još dogoditi, da ga u nekom slučaju ne bih mogao odati i da bi našem razgovoru mogao dati i neki drugi smisao - nije govorio direktno i otvoreno, već u aluzijama, koje nisam mogao uvijek ni da razumijem. Ali je iz svega izlazilo, da je vidio kako je neko u zaru ušao u naš stan, da mu je jasno o čemu se radi - kao što bi to moralo biti i drugima koji su to možda takođe vidili - te da nas upozorava kako bi se to moglo rđavo završiti.

Nije mi bilo jasno da li se radi o nekoj njegojoj posebnoj zainteresovanosti za našu porodicu, koja bi zbog Dušanke mogla doći u nepriliku, ili je pak zainteresiran i za njenu bezbjednost. Mogao sam ga shvatiti i tako kao <sup>da</sup> ne dijeli naše mišljenje, ali nas iz nekih obzira ovaj put samo opominje, ~~iz čega bi stizalo da to drugi put ne bi tolerirao~~. Ali i tako, da nas na opreznost opominje iz pokroviteljskih razloga, ~~da~~ da nam pokaže kakav je uistinu, kako mu poslije, kada dođe naše vrijeme, ne bi pravili neke neprilike što je radio u policiji. Kad sam Dušanki ispričao taj naš ~~u~~ ~~mnogo čemu~~ okolišavajući razgovor, riješila je da se odmah prebaci na neko sigurnije mjesto. ~~Ne vjeda se da li se~~ ~~još preko nje~~ <sup>je da se</sup> takvo mjesto ~~odmah pronalazi ili se~~ Morala i od nas, baš kao i od Hikmeta, uputiti <sup>čemu</sup> gdje je sama znala, makar samo za jednu noć.

Nije bilo uvijek lako naći ni odgovarajuće mjesto za neki partijski sastanak. Skojeovski se još mogao, kao i ranije, držati i negdje napolju, u prirodi, kao da se radi o nekom izletu, igri, kupanju, a utoliko prije što bi mu prisustvovali oni koji su i inače stalno zajedno. Takvih skupina mladih bilo je na sve strane, mjesta njihovog okupljanja bila su stalna i svima znana, pa nisu skretala na sebe neku posebnu pažnju.<sup>17</sup> Međutim, to nije odgovaralo i za partijske sastanke. Pogotovo kad je trebalo da im prisustvuje i neki ilegalac. Za to su bile pogodnije zatvorene prostorijske. Ali i tada bi neka nepredvidljiva slučajnost mogla da dovede sve u pitanje.

Tako je jednom trebalo da se na našoj mansardi drži neki partijski sastanak. Bila su već stigla dvojica-trojica drugova (ne sjećam se više da li sam ih poznavao ili sam poslije zaboravio ko je to tada bio) kad sam pošao napolje, da bih pazio okolo i zadržavao one koji bi mogli da nam pođu u posjetu. U kuhinji Alije Mehica, okrenutoj prema našem stepeništu, vidio sam jednog policajca. Mora da se tu našao slučajno, sjedio je uza sami prozor, inače bi morao iz nekog prikrajka. Kad sam o tome obavjestio one u stanu, poslali su me prema gradu, da vratim druga koga su upravo očekivali. Ne sjećam se da li su mi uz njegov opis rekli da se radi o jednom Slovencu, kako bih ga i po naglasku mogao prepoznati, ili sam to sam zapazio kad sam mu predavao poruku. Sudeći po svemu bio je to Branko Babić, Slovenac, tada sekretar Mjesnog komiteta.

Drugom prilikom održan je jedan sastanak u potkrovlju kuće u kojoj su stanovali Zubovići.<sup>18</sup> Dok su neki pazili dalje - Mirko Boban je sa jednom grupom bio na Kamenitoj čupriji (saada početak Ulice Duška Koščice) - Milić i ja smo stražarili u samom dvorištu. Jedan drug, za mene tada već u godinama, skrenuo mi je na sebe posebnu pažnju. U prolazu, na spoljnjem kućnom stepeništu, pogledao me je oštro, ispitivački. Odmah sam pomislio da je to Stari. Do tada ga nisam nikada vidio, niti sam znao kako izgleda. Ali već dosta nas je znalo da ima neko vrijeme od kako je u grad stigao

jedan drug koga zovu Stari. Znali smo da ga svi slušaju, ne samo u gradu već i šire, te da je svakako iz nekog višeg krugova. Po svim pravilima konspiracije ništa od toga nisam smio znati. Ali neke od onih koji su znali ispričao je drugom, ovaj trećem, pa je to na kraju stiglo i do mene. Poslije izvjesnog vremena ponovo sam sreo Starog. Stajao je pred ranijim izlogom beogradskog "Vremena", kod Kasalovog ćoška. Mora da je nekoga čekao, ili mu je bilo još rano negdje poći, pa je tako prekraćivao vrijeme. Ovaj put pogledao me je kao nekoga već poznatog, da bi se odmah zatim okrenuo i nastavio da gleda u izlog. Pitao sam se odakle je, ko li je inače, kako se ne boji da ga neko na ulici, usred grada, ne prepozna.

Kad nam je javljeno da budemo svakoga časa spremni za polazak Milić i ja smo požurili sa posljednjim pripremama. Pored ostalog htjeli smo da podjemo još jedanput na Vrbasu, da se tamo do mile volje iskupamo. Ranije smo uvijek išli na Nedreski brod.<sup>19</sup> Ali za tu priliku pošli smo na Halilovac, gdje su dolazile Zora i Gordana Kovačević. Taj dan i to kupanje ostali su mi u posebnom sjećanju. To smo se opraštali ne samo od Vrbasa, već i svega drugog što je, inače, bilo pred nama mladim, a što se moralo najedanput presjeći i potisnuti, kako bi čekalo na neko drugo, bolje vrijeme. Nismo tada znali koliko dugo ćemo na to vrijeme čekati. Niti smo pomišljali da ga neko, od nas četvero, neće nikad ni dočekati.

Znao sam i ranije da vidim u Zori, oduševljenoj i neumornoj skojevki, također i djevojku osobite dobrote i ljupkosti. No sve to njeno djevojačko i ljupko uvijek je bilo, ili mi se bar tako činilo, kao u nekom oklopu, suzdržano, potisnuto njenom predanošću revolucionarnom radu. Ali tada, na Vrbasu, gdje nismo došli po nekom skojevskom zadatku, zaboravljajući svjesno na nemilu zbilju oko nas, u okolnostima u kojima bi i neka strožija skojevska savjet mora da "zažmiri", vidio sam je po prvi put samo kao djevojku, mladenačke životne radosti punu, nježnu, krhku - i zapitao se, nismo li mi tako često zajedno tek slučajno, što smo na istom poslu, ili tu ima i nečega drugog, nedovoljno još artikulisanog,

od nas samih još nepriznatog, <sup>Wicuga</sup> što bi moglo da pripada i samo nama  
dvoma, a revoluciji ne bi moralo da škodi. ~~Kad bi bar bile vno-~~  
~~meće, dole u gradu, da ont stvar malo razjasni. Jer sama još neki~~  
~~dan pa će svako poći, zajedno sa svojim pitanjima, sa svojim zada-~~  
~~tkom, na svoju stranu.~~

Prošlo je već toliko vremena, a najku nisam obavjestio o svo-  
jim planovima. Kad god sam to ranije pomišljao, uvijek bi mi se či-  
nilo da će biti bolje ako to ostavim za neki momenat kasnije. Kad  
bih je požurivao da mi završi džemper, započet još u maju, pitale  
bi me, šta će mi usred ljeta, da se možda u šumu ne spreman. Znala  
je da su mnogi već gore, ali i da neko mora ostati u gradu i nije  
bilo teško pogoditi šta bi po njoj bilo za mene bolje. Ako bih po-  
kušao da je uvjerim kako je ovo drugo čak opasnije i teže, znala  
bi odmah šta sam smjeram. Zato sam joj odgovarao, kako se ne bi  
još unaprijed brinula kako će mi biti gore, da se ne radi o tome,  
nego da ne mogu više gledati kako odugovlači dovršavanje tog mog,  
toliko željenog, crvenog džempera. Na to bi me pogledala sa nevje-  
ricom, ali bi džemper <sup>čipak</sup> ponovo uzimala u ruke. Nije mogla znati da  
će ga završiti baš uoči samog dana mog polaska u šumu. Kao što ni  
ja nisam mogao znati da ću ga gore nositi toliko dugo, da će se  
skoro sasvim iscjepati, te da ću joj se, na kraju, poslije četiri  
godine, vratiti samo sa šalom ispletenim od njegove raspletene vu-  
ne.

P r i m j e d b e

1 Pored događaja, važnijih i sasvim običnih, svakodnevnih, ovdje je riječ također o mišljenjima i osjećanjima, što inače i u stvarnosti uvijek ide zajedno. Uostalom, što se događa u glavi i srcu naroda, klase, njihovih pripadnika, također su događaji. I to takvi bez kojih ne bi moglo da bude ni onih spoljašnjih. Da nismo mislili i osjećali - što smo mislili i osjećali - ne bismo stvorili - što smo stvorili. Događaje sam pokušao da opišem onako kako ~~kak~~ sam ih vidio u momentu njihovog zbivanja, a ne odmah onako kako će se tek docnije pokazati. To važi i za odgovarajuća mišljenja i osjećanja. Kad je riječ o mišljenjima - ne rijetko ovakvim ili onakvim zabluđama - ponegdje je dat uzgred i neki osvrt sa današnjeg gledišta. Ako se negdje, kad je riječ o osjećanjima, pomenu i neka intimnija, nisu zaobilježena jer se i kroz njih, također, na svoj način, ogleda naša revolucija.

Ono što sam kao skojevac mislio da je pred nama - u aprilu, maju, junu, pa i nešto kasnije - po našoj tadašnjoj terminologiji nije bilo ustanak već revolucija. Stoga se u ovim sjećanjima, izuzev u samom naslovu, namjesto onog prvog upotrebljava ovaj drugi izraz. U stvari, pojmovi narodnoslobodilački ustanak (rat) i socijalistička revolucija su se u našoj istoriji nerazdvojno isprepleli. Neko je to shvatio ranije, neko kasnije, ali malo kome je to moglo već tada biti isto tako jasno kao danas.

2 Prilikom beogradskih decembarskih demonstracija 1939, žandarmerija je pucala i ubila 6 a ranila preko 50 demonstranata (Istorija Jugoslavije, Prosveta, Beograd, 1973, str. 424.). Kao žrtva tog zločina, pored druga dva študenta, pao je i Zivan Sedlan, študent Tehničkog fakulteta.

3 Tek ovih dana saznao sam nešto više o istorijatu banjalučke skojevske biblioteke. Iz podataka Mensura Seferovića u knjizi "Šo-ša" (Narodna armija, Beograd, 1972, str. 13-14.) može se zaključiti da je nastala negdje između prve i treće mjesne partijske konferencije, koje su se održale 1931. i 1934. Najvjerovatnije u vri-

jeme druge partijske konferencije, u zimnu 1932/33, kada je izabran Mjesni komitet Skoja u koji je tada ušao i Nikica Pavlić. Da ju je do ljeta 1934. vodio Nikica Pavlić, a poslije toga Ivica Mažar, može se zaključiti iz podatka da je ovome Nikica tada "predao dvadesetak knjiga, koje su bile začetak skojevske ilegalne biblioteke" (n. d., str. 14.).

Biblioteku je Ivica Mažar vodio vjerovatno do 1936, kada je pošao na studije. Ne znam da li je dana moguće pouzdano ustanoviti kod koga je ~~ona~~ bila od 1936. do 1938. Te godine dobio sam je od Josipa Nemeca - bio je to pun jedan kofer knjiga i brošura - ali ne znam da li ju je on prije toga vodio ili je bio samo posrednik između mene i mog prethodnika. Knjige sam preuzeo od njega u njegovoj kući. U jesen 1940, kad sam pošao na studije, biblioteku je preuzeo Miroslav Demirović, tada učenik VIII razreda gimnazije. Za vrijeme rata bila je skrivena u krovnoj konstrukciji njegove kuće, ali je nekoliko godina poslije oslobođenja propala usled nesmotrenosti njegove tadašnje žene. Od nekih pedesetak knjiga i brošura sačuvala se samo jedna - Segalova "Politička ekonomija" - koja se u tom trenutku nalazila kod Mirka Vranića. Moguće je da je ona i danas kod njega a da on sam ne zna o kakvoj se to knjizi radi.

Biblioteka je raspolagala uglavnom dvema vrstama knjiga - naučnom i popularnom marksističkom literaturom i odabranim književnim djelima. Tako su tu bili Marksov i Engelsov "Manifest komunističke partije", Marksova "Radnica, cena i profit", (izdanje 1912.), Marksov "Osamnaesti brimer Laja Bonaparte", Engelsov "Anti-Diring", Lenjinov "Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma", Bebelova "Žena i socijalizam", zatim Segalova "Politička ekonomija", Talhajmerov "Dijalektički materijalizam", kao i još neke druge knjige iz ove oblasti kojih se Demirović i <sup>one moguće su</sup> ja ~~nisu mogli~~ sjetiti. Od one druge vrste tu su bile "Mati" od M. Gorkog, "Kako se kalio čelik" N. Ostrovskeg, "Gvozdena peta" Dž. Londona, "Rej Amerika". E. B. Riša, "Pariški pokolj" Ž. Kasua, "Reda mora da bude" J. Popovića, ~~Već je u vrijeme rata, kada su se u Beogradu pojavile, ukinute~~

"Kajin put" M. Zicine, zatim "Moskva - Njujork - Madrid", "Memento", "Petroleji", "Književne sveske" i dr. Imali smo i knjigu Maksa Vernera "Oružana snaga velikih sila", koja je bila naročito čitana jer je najvećim djelom govorila o ~~našoj~~ Crvenoj armiji. Sjećam se i jedne brošure, štampane vjerovatno u SSSR-u, u kojoj je "objašnjavana" - što smo tada prihatali sa punom vjerom - "izdaja" Tuhačevskog i ostalih koji su bili streljani 1937.

Knjige su bile u stalnom prometu. U trenutku kada su bile kod mene, one "opasnije", naučnu i popularnu marksističku literaturu, kao i književna djela koja su bila zabranjena, krio sam u jednoj šupljini iznad ladice u mom kauču. Ostale su bile izmješane sa ~~drugim~~ drugim knjigama iz naše knjižne biblioteke.

Vodjenje biblioteke nije bilo samo tehnički posao. Bibliotekar je sam odabirao koju će knjigu kome dati, zavisno od nivoa na kome je taj bio, kao i kojim redom će pojedine knjige davati nekome, da bi njegovo ideološko uzdizanje imalo neki svoj red. Na njemu je bilo i da se stara o popunjavanju biblioteke. Kada sam na sastanku na Šehitlucima početkom 1938/39. školske godine, tek što sam primio skojevsku biblioteku, bio predložen za našeg kandidata za ~~prvi~~ predsjednika gimnazijakog literarnog udruženja "Mlada Jugoslavija" (pošto je raniji predsjednik Slobodan Glumac otišao na studije), tražio sam da se za to kandiduje neko drugi, a da mene biraju za knjižničara djačke biblioteke u okviru istog udruženja, kako bih tom dužnošću mogao bolje kamufilirati rad sa našom skojevskom bibliotekom, što je i prihvaćeno (pa je za predsjednika kandidovan i izabran Ratko Vojinović, tada učenik VI razreda). Tako smo poslije od sredstava namjenjenih djačkoj biblioteci kupovali knjige (gdje god se tada još mogle nabaviti takva literatura) za našu skojevsku biblioteku - pošto takve nismo mogli držati u djačkoj biblioteci - da bismo u isto vrijeme od svojih kuća prikupili druge knjige u istoj vrijednosti i unijeli ih u djačku biblioteku.

4 Ako sam, ipak, već tada znao nešto o Skoju, ili sam bar čuo za tu riječ, onda bi se činjenica da se togalviše ne sjećam mogla

Objasniti tako da sam to što su neki drugi nazivali Skojem smatrao omladinskim djelom same Partije. No i meni je samom teško prihvatiti da sam nekoč o tome mogao nešto znati pa poslije zaboraviti.

Po sjećanju Mirka Bobana, na jednom sastanku kod Drage Slunjskog - na kome su bili Miroslav Demirović, Ragib Šaćirbegović i još neki - Rudi Kolak im je rekao: "Od danas, vi ste skojevci". Sjećam se također nekih sastanaka kod Slunjskog. O našim zadacima, ali po mom sjećanju ne pominjući da su skojevski ili partijski, govorili su nam Nikica Pavlić, Rade Ljčina, Ivica Mažar i, ako se ne varam, nešto kasnije, Rudi Kolak. To što se isticalo da se radi o zadacima mladih komunista nije me nevođilo na pomisao da smo mi neka posebna omladinska komunistička organizacija pored Partije. Činilo mi se da se time naglašava nešto što smo sami znali: da smo mladi komunisti i da se utoliko - shodno našem uzrastu, iskustvu i sredini djelovanja - naši zadaci razlikuju od zadatka starijih drugova, koji djeluju u drugim sredinama, ali sa kojim zajedno pripadamo jednoj komunističkoj organizaciji, Partiji. Ako sam također bio na sastanku koji pominje Boban, ili sam čuo one iste riječi ali - osim što sam kao i svaki drugi znao da se radi o prijemu u (po meni tada jedinu) komunističku organizaciju - nisam shvatao šta one stvarno znače, pa sam ih stoga mogao i zaboraviti, ili pak one tada nisu ni izgovorene, ali je Boban svoje doznaje saznanje (ako to ne neki drugi način nije već tada znao) projicirao na nomenat kada je taj sastanak održan.

Tako je i Miroslav Demirović bio neko vrijeme skojevac a da to nije znao. Kad je na jedan sastanak došao čuša, svaki čas se obraćao prisutnim: "Vi, skojevci...", na šta je Demirović, kako sam kaže, "važno klinao glavom" a da nije znao šta ta riječ znači. Poslije je pitao jednog drugu, koji je također bio na sastanku, i ovaj mu je objasnio njeno značenje. Kako, međjutim, nisam nikada ništa pitao, očekujući da će mi se i bez toga reći sve što je potrebno da znam, moglo se zaista desiti da uprkos svemu što sam radio u Skoju o njemu u isto vrijeme nisam znao koliko su tada znali



neki drugi skojevci. U stvari, da bi jedan skojevac u ono vrijeme mogao da ima jasnu predstavu o tome šta je Savez komunističke omladine Jugoslavije, bilo je nužno da zna - osim onoga što su same te riječi govatile - najmanje još dvije stvari. Prvo, da su Partija i Skopj dvije zasebne komunističke organizacije. Drugo, da zna nešto više o samoj organizaciji Partije i načinu njenog rukovođenja Skopjem. Ako je ono prvo nekima i bilo poznato, ovo drugo skojevci u ono vrijeme niti su znali, niti su mogli da znaju. No, što je svakako najvažnije, nije im to bilo - za njihovu skojevsku djelatnost - ni nužno da znaju.

5 . . . . . (na str. 53.)

6 Veselin Kesić, jedan od ljotičevskih "lidera" u banjalučkoj gimnaziji. Sada, u Njujorku, profesor teologije.

7 Saeu sam poslije toga, u jesen 1945, sreo u Beogradu. Nisam slušao da se u međjuvremenu isticao kao ljotičevac, da je učinio još nešto posebno ružno, pa sam ga ostavio na miru. Dosta je kažnjen, mislio sam, time što se našao na pogrešnoj strani. Činilo mi se da je od one vrste koja je naš neprijatelj postala iz puke gluposti. I da ima još toliko karaktera da je, našavši se poslije svega preda onom, mogao da se zastiđi ovog negdašnjeg postupka.

8 Drago Bilbija je uhapšen već 12. juna i zatvoren u Bihaćku kulu. Krajem istoga mjeseca ubile su ga ustaše.

9 Strahinja Radetić je 1940/41. bio predsjednik Centralnog udruženja studenata tehnike (CUST) beogradskog Tehničkog fakulteta. U upravi tog udruženja bio sam <sup>Pravni zastiti (legalni nosilac)</sup> delegat <sup>(na osnovu Uredbenih studenata)</sup> Crvene pomoći. Uhapšen je i ubijen zajedno sa Dragom Bilbijom. "Zadnjih dana juna (navodno 28. juna) Maks Luburić je iskupio u zgradi županije ustašku grupu Ekvera Kapetanovića i nekoliko domaćih ustaša da bi im objasnio na koji način treba postupati prilikom likvidacije Srba, kako se jednim metkom ubija deset Srba i slično. Nakon održanog predavanja poveo je prisutne na "zornu nastavu". U okviru te "nastave" pobijena je i jedna grupa komunista, a među njima Drago i Strahinja.

(Slavko Odić, Rađnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Podgrmeč u NOB, 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972, s. 101-2.)

10 Rađenko Stojnić je rođen 1914, u Dobrom Polju (B. Krupa). Učiteljovao je u Grahovici, Jošikovim vodama (gdje je zbog svoje naprednjačke djelatnosti bio otpušten) i Hripavcima. U ljeto 1941. postao je vojni povjerenik Partije za srez Ključ. Polovinom jula u Ključu je održan sastanak na kome su Osman Karabegović i Josip Nažar Šoša njemu i Safetu Filipoviću Fricu prenijeli zadatke. Sutradan su Rađenko i Safet bili uhapšeni - neko je taj sastanak proveo. Rađenko je odveden u logor u Gospiću, gdje mu se gubi svaki trag, a Safet u logor u Staroj Gradiški.

11 Milan Filipović je rođen u B. Dubici. Radio je na pripremanju ustanka u Grahovskoj krajini i Podgrmeču. U ljeto 1941. ustaše su ga uhapsile, osudile na smrt i streljale. Kao izuzetno hrabar i za revoluciju zaslužan proglašen je za Narodnog heroja. (Više u prilogima Mirka Turića i Voje Stupara - Podgrmeč u NOB, 1.)

12. Slavko Boban, stariji brat Mirka Bobana, tada simpatizer Partije. Za vrijeme rata, bolešljiv, učiteljovao u Senju. Umro 1952.

13 Faik Pašalić nije tada imao neko posebno zanimanje, pa mu je rad u partijskoj tehnici bio glavni posao. Umro 1974.

14 Po pričanju Mirka Besarovića, koji je tada u Parizu spremao doktorsku tezu, inicijativu da u Sarajevo prenese Istoriju SKP(b) dao je Boris Kidrič, kad je čuo da se sprema kući. Besarović, u to vrijeme simpatizer Partije, bio je tada s Kidričem u tanošnjem Udruženju jugoslovenskih studenata (pretsjednik Pavle Savić).

Boris Kidrič je, kao tome vjerniji, napravio dvostruko dno na koferu Besarovića, stavio u njega Istoriju, i potom ga svog ponovo izlijepio novom postavom. On mu je također napravio plan putovanja i dao vezu na jugoslovenskom brodu koji je iz Venecije plovio preko Sušaka za Dubrovnik. Bio je to jedan od članova posade, koji mu je omogućio da se na brod ukrca bez progleda stvari. Na stanici u Humu, pred prolazak dvorskog voza, Besarović je izbjegao pretres,

pozivajući se na to da su mu stvari već u Sušaku pregledane. Kao dokaz za to pokazao im je pečat sušačke policije na njegovom pasopasu, koga je dobio preko veze na brodu. Pretres je ipak doživio na sarajevskoj stanici, ali od jednog starog i nepopustljivog trošarina koji je kontrolisao da nema u koferu - čurke (koje su proizvođači iz Hercegovine pokušavali unijeti u grad bez trošarine).

Od četiri primjerak Isterije, možda prvih što su stigli u Bosnu i Hercegovinu, Keđarović je dva predap Pavlu Popoviću (za koga misli da je bio u Mjesnom komitetu za Sarajevo i koji je stanovala u njegovoj kući), a druga dva Pavlu Goraninu (Pauliju Štajneru). Tako je jedan od tih primjeraka mogao da stigne još istoga ljeta i u Banja Luku.

15 Po sjećanju Srdjana Zarića (tek ovih dana sam saznao da je i on bio u našoj grupi), na prisilnom radu u Motikama bili su <sup>između ostalih</sup> Ličina, Braco Potkonjak, Radomir Skakić, Vladeta Vasić, braća Rodo, Zoran i Zdravko Kovačević i Dušan Vladetić. Iako je bio organizovan samo za Srbe, Zariću se čini da je na prisilni rad nekoliko dana dolazio i Ivice Mažar (s kojim je zajedno studirao na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu), odnosno da je na radu bilo i nekoliko komunisti Hrvata. Boro Jović, koji je također bio na prisilnom radu u Motikama, sjeća se još <sup>izlaskom</sup> ~~Koljke~~ Nikolića (bio nam tamo kuvar), Bože Tričića Ljepog i Ota Rebulje (Čeh?), a od ustaških sprovođenika Zeljka Stilićevića.

16 Branko Bujić Sedmak, moj ujak, rođen je 1901 u Prijedoru. Ubili su ga Ustaše u Jadovnom, 1941. Pravo je studirao u Zagrebu i Beču, doktorat položio u Zagrebu 1928. Na Pokrajinskoj konferenciji za BiH 1927. izabran je za člana Pokrajinskog komiteta i zadužen za rad Crvene pomoći. Za njegov revolucionarni rad Državni sud za zaštitu države osudio ga je u Beogradu 1930, zajedno sa Ognjenom Pricom i drugim, na 5 godina robije, koju je izdržao u Zenici, Lepoglavi i Sremskoj Mitrovici. Za vrijeme izdržavanja robije u S. Mitrovici osuđen ponovo na još dvije godine robije. Bio je istaknuti ekonomist. Na robiji u Zenici prevodio je u studentske svrhe

čijelove Marksovog "Kapitala", zatim je preveo cio Hilferdingov "Finansijski kapital". Kasnije, u S. Mitrovici, radio je na jednoj većoj studiji o ekonomskim krizama kapitalističkog svijeta. Rukopis je sačuvan i štampan pod naslovom "Teorija krize" (Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958.). Po izlasku sa robitije objavio je veći broj članaka u časopisima "Naša stvarnost", "Književni savremenik", "Kultura", "Pregled", "Život i rad", "Znanost i život" i dr. (Više u prilogu Miše Gašića: "Životni put revolucionara dr Branka Bujića", Kozara, 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.)

17. Peti ili šesti kesten uz ivicu glave ulice, počev od kraja parka prema hotel "Bosni", sada ispred Pošte, bio je mjesto okupljanja skojevaca iz Gimnazije, Trgovačke akademije, Učiteljske škole, te nižih radnika. Tu bismo se nalazili svako veče, upoznavali se sa najnovijim događajima, ili pak nekim zašatkom, posmatrali šetače na korzu ispred sebe (uključujući se u tu šetnju čas jedni a čas drugi, da bi se opet vratili pod kesten), ~~zato~~ vodili razne diskusije, ~~u~~ pjevušili naše pjesme. Ljotićevci, ili neki drugi gi nama nenaklonjeni, nisu smjeli da se zastave ni negdje blizu.

18. Po sjećanju Muhameda Hasanbašića riječ je o sastanku na kome je on, dobivši novi zadatak, predavao u prisustvu Starog Vahidi Maglajlić dužnost vođenja Crbene pomoći u gradu.

19. Međrečki broj je bio mjesto gdje bi u ljetnim mjesecima dolazili na kupanje komunisti i simpatizeri sa Hiseta. Nekoliko godina pred rat usudila se da jedanput tu dođe i jedna grupa Ljotićevaca. Prošli su tako da im tako nešto nikada više nije palo na pamet.

5. Pomenio bih ovdje drugarice i drugove, uglavnom iz generacija 1920-1925, koji su stupili u Skopj nekoliko posljednjih predustaničkih godina. To su Zelimir Barić, Mirko Boban, Boro Cvjetković, Brane Cvjetković, Zuzra Čejvan, Nada Čirska, Dušanka Čumura, Nevenka Čurulića, Ljubinka Čekrića, Miroslav Demirović, Milan Dragić, Danilo Drča, Danilo Djidara, Zubajda Djumrukčić, Nebojša Djurica, Džabić Edhem, Džabić Kampe, Safet Fejzić, Hamzalića Galijašević, Šensa Galijašević, Ziba Galijašević, Čedo Glunac, Djoko Glunac, Ahmet Hadžihalilović, Vojin Hadžistević, Pašil Imanović, Kačunša Jović, Sida Jelić, Mira Jotanović, Mileva Ljubotinja, Rahmija Kadanić, Ismet Kapetanović, Vlado Kapor, Hikmet Karahasanović, Slavko Komarica, Zdrava Korda, Duško Koščica, Adem Kovačević, ~~Mirko Kovačević~~ Gordana Kovačević, Mirko Kovačević, Zora Kovačević, Vlado Kozomara, Mile Kresić, Ilijaz Krupić, Mujo Kušnić, Branko Lastrić, Avram Levi, Hensd Ličina, Slobodan Macura, Osman Maglajlić, Fahro Mahić, Osman Malkić, Marinko Milojević, Jozo Nemeć, Koljka Nikolić, Kazimir Obradović, Ivica Odić, Zvonko Odić, Dane Pavlić, Dušanka Perović, Edhem Pobrić, Braco Potkonjak, Mićo Radaković, Božo Radman, Ivo Rolih, Ibro Sarač, Drago Slunjski, Lutvija Smilagić, Slobodan Stojnić, Bosa Stupar, Bosa Stupar, Nada Valenčić, Ante Vazunek, Dragoljub Vidović, Lazo Vidović, Adam Vijtjuk, Vlado Vijtjuk, Mirko Vranić, Kamenko Vujčević, Radovan Vulin, Predoje Zubović, Bosa Miličević, kao i još neki dragi čijih imena se, nažalost, ne mogu više sjetiti.

Dok su neki od pomenutih krajem tog perioda tek stupali u Skopj, drugi su dotad postali već i članovi Partije. No to tada nismo mogli znati, kao što nismo mogli biti uvijek sigurni ni da li je neko, koji se kretao u našoj sredini, bio u toje časi samo simpatizer ili već i organizovan. Tako je Mirko Boban jednom prilikom 1941. predložio Zagi Umičević da se Rahmija Kadanić primi u Skopj, a kad ga je ovaj, poslije nekoliko dana, sreo na ulici, saopštio mu je: "Mirko, od danas si kandidat za člana Partije!"